

Sobczyński M., Barwiński M. - *Wpływ przemian terytorialnych i struktury wewnętrznej ziem ukraińskich na położenie geopolityczne Rzeczypospolitej* [w:] Maciej Franz, Krzysztof Pietkiewicz (red.), *Od Zborowa do NATO (1649-2009). Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVII do XXI wieku. Monografia naukowa. Politologia*, Wydział Historyczny UAM w Poznaniu, Wyd. A. Marszałek, Toruń 2009, s. 42-108.

Marek Sobczyński, Marek Barwiński

Katedra Geografii Politycznej
i Studiów Regionalnych
Uniwersytetu Łódzkiego

Wpływ przemian terytorialnych i struktury wewnętrznej ziem ukraińskich na położenie geopolityczne Rzeczypospolitej

Z faktu geograficznego sąsiedztwa ziem zasiedlonych przez dwa słowiańskie plemiona – zachodniosłowiańskich Polaków i wschodniosłowiańskich – Rusinów (Ukraińców) wynika, w sposób nierozdzielny, trwająca przez długie wieki ich wzajemna interakcja. Również fakt tworzenia przez każdą z tych nacji odrębnych państwowości, jak również, w pewnych okresach historii, wspólnej państwowości, implikuje w sposób oczywisty zależność od silnie determinujących uwarunkowań geopolitycznych. Można powiedzieć wręcz, iż w toku dziejów obu narodów wielokrotnie potwierdzała się teza o nierozdzielności losów politycznych obu nacji i o silnym wpływie państwowości każdej z tych nacji na wzajemne położenie geopolityczne ich państw.

Dzieje konstituowania się państwowości obu narodów nie przebiegały równolegle w czasie. Nieco wcześniej procesy te zaszły na ziemiach ukraińskich¹, gdzie formowały się pierwsze państwa rusińskie (Ruś Kijowska w 862 r.), podczas gdy na ziemiach polskich w tym czasie powstawały zaledwie struktury ponadplemienne. Pewne różnice da się zauważyć także w genezie obu państwowości, w przypadku ziem ukraińskich wyraźny i udokumentowany historycznie był tu czynnik zewnętrzny. Państwowość ludu rusińskiego stworzyli przybysze ze Skandynawii zwani Waregami (wikingowie) działając na obszarach nie posiadających dotąd przynależności politycznej (Serczyk 2001, s. 20). Natomiast w przypadku ziem polskich część południowa terytorium dostała się ok. 873 r. pod panowanie południowych sąsiadów (Państwa Wielkomorawskiego) (Leciejewicz 1989, s. 150), które objęło też jeden z dwóch gniazdowych dla Polski obszarów struktur ponadplemiennych (tzw. państwa Wiślan), natomiast drugi obszar gniazdowy (państwa Polan) formował się bądź samoistnie, bądź jak głoszą nowsze teorie, także z inspiracji przybyszów z zewnątrz, być może również skandynawskiej proveniencji (Wielowiejski 2000, s. 84; Łesiów 1995, s. 8). Także na ziemiach ukraińskich, jeszcze przed powstaniem Rusi Kijowskiej, fragmentarycznie pojawiały się na południu wpływy zewnętrznych struktur państwowych (np. greckich państw-

¹ Termin „ziemie ukraińskie” jest wieloznaczny. Można pod nim rozumieć obszar pierwotnie zasiedlony przez ludność zaliczaną do wschodniosłowiańskiej grupy językowej, a określaną różnie w różnych okresach historycznych, jako: Rusini, Rusnacy, Małorusini, Ukraińcy (wraz z ich podgrupami jak Łemkowie, Hucułowie, Bojkowie), który to obszar kształtował się później odmiennie w różnych okresach historycznych. Można pod tym terminem rozumieć także obszar ukraińskiej państwowości także zmiennej przestrzeni w toku jej dziejów. Najprościej jednak przyjąć, iż ziemie ukraińskie, to obszar zajmowany przez odrodzoną w 1991 r. państwowość ukraińską, i tej przestrzeni poświęcona jest niniejsza analiza położenia geopolitycznego. Nie da się jednak w toku wywodu ignorować faktu, iż przestrzeń państwowości ukraińskich ulegała w dziejach poważnym zmianom przestrzennym, co nie pozostawało bez wpływu na całokształt ich geopolitycznego oddziaływania.

miast Miletu, Megary i Teos, Chaganatu Chazarskiego, Cesarstwa Bizantyjskiego, Carstwa Bułgarskiego). Jedno z miast helleńskich Pantikapaion (koło Kerczu) stało się w V w. p.n.e. nawet stolicą państwa – Królestwa Bosporańskiego (Serczyk 2001, s. 16).

Państwowość ukraińska, ukształtowana w środkowym i dolnym biegu Dniepru, dość szybko przekształciła się w jedną z największych powierzchniowo w owym czasie europejskich jednostek geopolitycznych. Początki państwowości ruskiej wywodzi się z okolic dzisiejszego Kijowa zamieszkaną przez plemię o znamiennej nazwie Polanie (Nestor 1987, s. 21). Początki Kijowa datuje się nawet na V wiek ale jak się wydaje Polanom nie udało się skonstruować formacji wyższej niż związek plemienny, rozdzielany zresztą wewnętrznymi konfliktami. Właśnie owe konflikty miały być powodem poszukiwania przywódcy poza etnosem słowiańskim. Położenie miasta na ustalonym już szlaku wędrówek wikingów z Półwyspu Skandynawskiego przez Morze Czarne do Bizancjum sprawiło, iż owym lokalnym przywódcą został w 850 r. właśnie Wareg imieniem Askold (Skjöldr) (Samsonowicz 2000, s. 30; Polons'ka-Vasilenko 1992a, s. 93). Kijów nazywano wówczas przejściowo Könugard (Darski 1993, s. 8).

Zasięg ówczesnego Księstwa Kijowskiego wykraczał tylko nieznacznie poza ziemie plemienne Polan, obejmując także terytoria Siewierzan, Uliczy, Tywerców, Białych Chorwatów, Dulebów i Drewlan. Osią tego państwa był Dniepr. Od morza Czarnego i Azowskiego oddzielały je ziemie koczowniczych Połowców a od wschodu ograniczały włości Kaganatu Chazarskiego (*Wielki atlas historyczny* 2007, s. 17).

Niewiele później bo w 862 r. inny wiking Ruryk (Hroerekr) objął władzę w Nowogrodzie Wielkim (Holgard) nad jez. Ilmen w zachodniej Rosji i stworzył księstwo, które stało się północnym sąsiadem Księstwa Kijowskiego (Samsonowicz 2000, s. 30; Darski 1993 s. 8), obejmującym ziemie na wschód od jez. Pejpus aż po Białe Jezioro czyli ziemie plemienne Finów, Czudów, Czeremisów i Mordwinów. Pod władaniem Księstwa Nowogrodzkiego (Gardariki) znalazły się wschodniosłowiańskie plemiona Krywiczów i częściowo Dragowiczów (*Wielki atlas historyczny* 2007, s. 17).

Wzrost znaczenia geopolitycznego obu księstw nastąpił w okresie panowania w Nowogrodzie syna Ruryka, księcia Olega (Helgi), który podbił najpierw ziemię smoleńską, następnie posuwając się na południe doliną Dniepru zajął Lubecz i w 882 r. także Księstwo Kijowskie, zabijając Askolda i innego wareskiego księcia Dira (Nestor 1987, s. 29). Wkrótce stolicę państwa z Nowogrodu przeniesiono do Kijowa. W dalszych podbojach Oleg wypełnił przestrzeń Międzymorza Bałtycko-Czarnomorskiego, zajmując ziemie plemienne Radymiczów ok. 912, Wiatyczów ok. 966, a następnie przyłączając fragment wybrzeża czarnomorskiego pomiędzy ujściem Dniepru i Deltą Dunaju, opuszczony przez wędrujących na zachód Węgrów. Ruś posiadała też dwa odseparowane fragmenty terytorium enklawę Białej Wieży (Sarkiel) w dolnym biegu Donu na terytorium plemiennym Pieczengów oraz oba brzegi Cieśniny Kerczeńskiej z grodem Tmutarakań, pozostałość po Królestwie Bosporańskim. Tak ukształtowane terytorium Księstwa Kijowskiego wielkością ustępowało na Starym Kontynencie posiadłościom chazarskim, a wyprzedzało nawet Cesarstwo Bizantyjskie, z którym zresztą skutecznie konkurowało o wpływy. Powstanie Rusi Kijowskiej zakończyło zasadniczo epokę starożytnej „wędrówki ludów” czyli migracji plemion (głównie pochodzenia tureckiego) na obszar środkowej i południowej Europy, choć po jej upadku sporadycznie takie migracje jeszcze miały miejsce (np. Mongołowie-Tatry). Skandynawska proveniencja warstwy rządzącej szybko zanikła wobec zesławizowania się tej społeczności a zarazem wchłaniania innych ludów niesłowiańskich: Pieczengów, Bałtów, Finów i Chazarów, którzy także się asymilowali ze słowiańską większością (Samsonowicz 2000, s. 30). Ruś Kijowska była pierwszym władztwem, które skutecznie opanowało przestrzeń Międzymorza Bałtycko-Czarnomorskiego uważaną przez współczesną myśl geopolityczną za klucz do panowania nad Europą Środkowo-Wschodnią, a nawet jednoczenia kontynentu (Moczulski

1999, s. 543-44; Okulewicz 2001). Osią komunikacyjną pozostawał Dniepr na południu i Łowacz na północy, choć w obu przypadkach Ruś nie kontrolowała w pełni tych rzek, gdyż dolny bieg Dniepru wkraczał na ziemie Pieczengów (samo ujście kontrolowała Ruś) a droga z jeziora Ładoga do Zatoki Fińskiej (rzeka Newa) stanowiła północną granicę Rusi Kijowskiej od strony ziem plemion fińskich.

Ogromny wpływ na położenie geopolityczne ziem polskich i ukraińskich miał przestrzenny rozwój chrześcijaństwa w Europie. Chrystianizacja Państwa Wielkomorawskiego nastąpiła już ok. 830 r., natomiast Rusi Kijowskiej po raz pierwszy pomiędzy latami 954-6, za sprawą chrztu królowej Olgi w Konstantynopolu z rąk cesarza Konstantyna VII (Urbańczyk 2000, s. 68). Jeśli dodać do tego, iż pierwsi książęta czescy przyjęli chrześcijaństwo w 845 r. (Barciak 1994, s. 30; Sikorski 2006), i że znacznie wcześniej zawitała ta religia do Państwa Wschodniofrankońskiego (pogranicze ziem zachodniosłowiańskich osiągnęła ok. 805) i Królestwa Danii (823) możemy stwierdzić, że sytuacja geopolityczna ziem polskich stawała się szczególna. Tym sposobem bowiem ziemie polskie, plemion bałtyckich i węgierskie stały się w Europie, w połowie X w., swoistą wyspą pogaństwa stopniowo likwidowaną przyjęciem chrztu przez Polskę 966, Ruś po raz drugi w 988 (Thietmar 2005, s. 213) i Węgry 997, a ostatecznie Litwę w 1386 r.

Nadzwyczaj istotny dla przyszłego rozwoju cywilizacyjnego był jednak kierunek, z którego ten chrzest przyjmowano. Wschodnie i południowe otoczenie ziem polskich (w tym ziemie ukraińskie) przyjęło wschodni ryt tej wiary, otoczenie zachodnie i północne ryt łaciński. Zanim wielkopolscy Polanie przyjęli jedną z tych opcji, współczesne ziemie polskie dostały się już pod wpływy kościoła wschodniego, który wkraczał do Małopolski zarówno od południa, z Moraw, jak i od wschodu, właśnie z Rusi Kijowskiej, na Przedgórze Karpackie, w górę biegu Sanu. Dodatkowo, kiedy Mieszko I zdecydował o przyjęciu chrztu z Czech, obrządek łaciński równoległe, również za sprawą ekspansji czeskiej, dotarł do Wiślan, wypierając tym samym kościół wschodni (Labuda 1994, s. 77). Zarówno te wydarzenia, jak i kierunek rozwoju przestrzennego łacińskiej wersji chrześcijaństwa, zdecydowały o włączeniu ziem polskich w obręb cywilizacji Zachodu, natomiast trendy religijne płynące z ziem ukraińskich mogły wciągnąć nasze ziemie w krąg cywilizacji Wschodu. Jeśli przyjąć historyczny zasięg ziem polskich, to właśnie przez ich wschodnie kresy przebiegała linia podziału cywilizacyjnego, wykreślona przez Huntingtona, oddzielająca w całej Europie wyznawców łacińskiej i ortodoksyjnej wersji chrześcijaństwa (Huntington 1993). W rzeczywistości obecnie linia ta biegnie wręcz przez wschodnie kresy państwa polskiego tzw. ścianę wschodnią.

Pierwsze kontakty Rusi Kijowskiej z ziemiami polskimi odnotowano pod datą 981, kiedy miał ks. Włodzimierz zająć ziemie Lachów z grodami Przemyślem, Czerwieniem (Nestor 1987, s. 57), również akcja przeciw Jaćwingom w 983 także mogła wkroczyć na współczesne terytorium Polski (Podlasie). Mało prawdopodobne jest jednak aby były to już akcje przeciwko państwu Mieszka I lecz raczej jedynie przeciw organizacjom plemiennym Łędzian i Jaćwingów pozostających poza jakąkolwiek organizacją państwową (Zakrzewski 2006, s. 25).

Wielu sąsiadów państwa Mieszka I nie miało jeszcze do końca ukonstytuowanej państwowości, na zachodzie były to marchie niemieckie, ziemie zachodniosłowiańskich plemion serbo-łużyckich i wieleckich, na północy terytoria plemion pomorskich a na północnym wschodzie bałtyckich plemion Prusów, Jaćwingów, Litwinów. Od południa sąsiadem były Czechy poddawane, podobnie jak marchie, silnym wpływom niemieckim oraz państwo węgierskie, złożone wówczas zasadniczo z trzech odrębnych organizmów. Wreszcie na wschodzie państwo Mieszka I sąsiadowało z plemionami zachodniosłowiańskimi Mazowszanami i Łędzicami, a te z kolei z wschodniosłowiańskimi Drewlanami i Dragowiczami, dostającymi się już pod panowanie Rusi Kijowskiej. W takiej przestrzeni kształtowały się zatem zręby państwowości polskiej. Od samego początku dziejów

największe potęgi, z którymi przyszło nam sąsiadować znajdowały się na zachodzie (Rzesza Niemiecka) i na wschodzie (Ruś Kijowska), choć początkowo ziemie polskie oddzielone były od nich przez strefę buforową słabiej zorganizowanych jednostek geopolityczne lub związków plemiennych.

Pierwszy kontakt zbrojny Królestwa Polskiego z Księstwem Kijowskim nastąpił w czasach panowania Bolesława Chrobrego. Doszło wówczas do rywalizacji książąt z Nowogrodu Wielkiego i Kijowa. Książę kijowski, będący zięciem Chrobrego, zyskał poparcie Polski co zmaterializowało się w postaci zbrojnej wyprawy Bolesława Chrobrego na Kijów w 1018 r. (Zakrzewski 2000, s. 300-305). Była to pierwsza w dziejach polskiego oręża daleka wyprawa zbrojna oraz pierwsza znacząca ingerencja Polski w sprawy wewnętrzne wschodniego sąsiada, do niedawna mocarstwa. Terytorialnym skutkiem wyprawy, pomimo zajęcia Kijowa, była jedynie zdobycz w postaci tzw. Grodów Czerwieńskich (obecna Chełmszczyzna, ziemia przemyska i część Podola) przyłączonych do Polski. Zajęcie tych ziem oznaczało najwyższy stopień terytorialnej potęgi Polski za panowania Bolesława Chrobrego i odzyskanie po 37 latach ziem plemiennych Łędziców. Polska granica południowo-wschodnia osiągnęła ziemie Połowców (Zakrzewski 2000, s. 306). Znaczenie geopolityczne polskiej wyprawy na Kijów odzwierciedla się także w postaci funkcjonującej w świadomości społecznej legendy o wyszczerbieniu przez Chrobrego o mury Złotej Bramy w Kijowie miecza zwanego Szczerbcem. Wprowadzenie tej legendy do historii regaliów królewskich świadczy o znaczeniu przypisywanemu wyprawie kijowskiej. Nie zmienia tego fakt, iż Szczerbiec jest mieczem o około wiek młodszym, niż wyprawa Chrobrego i jego pierwszym właścicielem był również Bolesław, lecz książę mazowiecki a bramy w owym czasie też nie było.

Panowanie polskiego stronnika na tronie kijowskim nie trwało długo, a w 1026 r. doszło do podziału Rusi Kijowskiej na dwa odrębne państwa po raz pierwszy w dziejach, aczkolwiek nie ostatni dokonując podziału wzdłuż doliny Dniepru (Serczyk 2001, s. 24). Jedno państwo utworzyła dzisiejsza Ukraina Prawobrzeżna i północ Rusi pozostające przy Kijowie (Jarosław Mądry), a Ukraina Lewobrzeżna i południe kraju rządzone były początkowo z Tmutarakania a następnie z Czernihowa (Mścislawa) (Subtel'nij 1991, s. 43). Podział ten utrzymał się przez dekadę, po śmierci Mścislawa w 1036 Jarosław Mądry ponownie zjednoczył Ruś.

Ingerencje w wewnętrzne sprawy sąsiada zdarzały się także w odwrotnym kierunku. W 1031 r. Jarosław Mądry interweniował w sprawie obsady tronu polskiego, a przy okazji odzyskał Grody Czerwieńskie dla Rusi (Nestor 1987, s. 98). Książę kijowski wspierał też polskich władców w tłumieniu buntów Mazowszan, w latach 1039-1047 funkcjonował wręcz układ przyjaźni z Polską. W 1043 r. Jarosław podjął ostatnią już próbę podboju Bizancjum nieudaną z przyczyn nie tyle militarnych ile przyrodniczych (zatopienie floty przez sztorm) (Polons'ka-Vasilenko 1992a, s. 126).

Silne w owym czasie były także rodzinne koneksje polsko-ruskie, siostra księcia kijowskiego była żoną Kazimierza Odnowiciela.

Po śmierci ks. Jarosława w 1054 r., zgodnie z jego wolą, nastąpił podział państwa na dzielnice, który dość szybko doprowadził do wewnętrznych sporów, wzmocnionych przez najazd w 1060 r. koczowników tureckich ludów Torków i Połowców (Serczyk 2001, s. 30). W pierwszym podziale dzielnicowym uczestniczyło pięciu synów, przy czym najstarszy (Izasław) został seniorem, wielkim księciem kijowskim. Pozostali synowie objęli księstwa: czernihowskie (Światosław), perejesławskie (Wsiewołod), wołyńskie (Igor) i smoleńskie (Wiacesław) (Polons'ka-Vasilenko 1992a, s. 133).

Oslabło też znaczenie Księstwa Kijowskiego, którego władca uciekł przez Połowcami do Polski, zostawiając mieszczańską pastwę najeźdźców. Przyczyną konfliktu wewnętrznego była agresja ks. połockiego, dążącego do opanowania Nowogrodu i całej Rusi. Władca ten niemal zjednoczył Ruś, przejął też władzę w porzuconym Kijowie. Ponownie władcy Polski musieli interweniować, tym razem wyprawę na Kijów podjął Bolesław Śmiały w 1069 r.

przywracając na tron księcia kijowskiego. Próba zjednoczenia księstw na zjeździe w Wyszgorodzie w 1072 przyniosła uspokojenie sytuacji wewnętrznej tylko na kilka lat, po których wojna domowa wybuchła ponownie a tendencje decentralistyczne przybierały na sile. Sytuację tą wykorzystywali Połowcy permanentnie pustoszący Ruś w kolejnych najazdach (Serczyk 2001 s. 31).

Ostatecznie rozstrzygnięcie roszczeń sukcesyjnych i terytorialnych nastąpiło na zjeździe sześciu książąt-sukcesorów w Lubeczu w 1097 r. Dokonał się tam podział Rusi Kijowskiej na odrębne państwa (rys. 1). Formalnie najważniejszym władcą pozostawał władca kijowski, noszący tytuł wielkiego księcia. Wielkie Księstwo Kijowskie oprócz okolic stolicy Rusi obejmowało także Turów i Pińsk. Księstwo Perejesławskie obejmowało ziemię rostowsko-suzdalską, Smoleńszczyznę i Biełoziero, Księstwo Czernihowskie kontrolowało ziemię siewierską, Murom, Riazan i eksklawę tmutarakańską, Księstwo Włodzimiersko-Wołyńskie obejmowało także Łuck a Księstwo Halickie - Przemyśl, Trembowłę i Czerwień. Ustalenia z Lubeczu znosiły dotychczasową zasadę senioratu kijowskiego (najstarszy następca tronu władał Kijowem) na rzecz dziedziczenia ziemi po ojcu (Serczyk 2001, s. 32).

Rys. 1. Podział Rusi Kijowskiej w XI w.

Tak ustalone *status quo* nie przetrwało jednak długo z powodu słabej pozycji wielkiego księcia kijowskiego i coraz silniejszym tendencjom uniezależniania się poszczególnych księstw spod protekcji seniora. Naturalnym sojusznikiem książąt kijowskich byli książęta perejesławscy a konkurentami księżęta włodzimiersko-suzdalscy (Serczyk 2001, s. 36).

Jedynie pod rządami Włodzimierza Monomacha udało się na krótko zjednoczyć niemal $\frac{3}{4}$ dawnej Rusi i odeprzeć Połowców (Polons'ka-Vasilenko 1992a, s. 147). Władca ten w 1067

został księciem smoleńskim, w 1078 objął także Księstwo Czernihowskie, w 1093 perejesławskie i w 1113 stał się wielkim księciem kijowskim. Po śmierci tego władcy w 1125 nastąpił powrót rozbitcia dzielnicowego Rusi. Następcą na tronie wielkoksiążęcym został książę perejesławski (do 1117 także nowogrodzki), po jego śmierci w 1132 r. znaczenie Kijowa upadło a jego władcy utracili tytuł wielkiego księcia. Ruś Kijowska weszła w epokę rozdrobnienia dzielnicowego (Serczyk 2001, s. 33). W 1084 Dawid Igoriewicz jeden z książąt pokrzywdzonych w podziałach wyszedł poza terytorium historyczne Rusi Kijowskiej i założył w delcie Dniepru własną siedzibę Oleszję, tworząc tym samym nowe księstwo. Jedne księstwa rosły w siłę, podbijały ziemie innych (np. książę suzdalski zajął Perejesław), inne odzyskiwały dawną suwerenność (np. ziemia nowogrodzka, formalnie księstwo ale z tak szczególnym ustrojem i swobodami obywatelskimi, iż nazywano ją Republiką Nowogrodzką).

Dla Polski sytuacja na Rusi byłaby doskonała z geopolitycznego punktu widzenia. Zamiast jednej potęgi, na wschodzie, mieliśmy całą konstelację słabych państw, spośród których przed dalszymi zmianami graniczyliśmy bezpośrednio jedynie z dwoma (księstwa halickie i wołyńskie). Niestety już po zaledwie kilku latach, bo w 1138, również Polska poszła śladem Rusi Kijowskiej wkraczając w epokę rozbitcia dzielnicowego. W takim układzie brak silnego sąsiada wschodniego, zdolnego wykorzystać słabość państwowości polskiej, był również zbawienią, choć i pojedyncze księstwa ruskie stawały się zagrożeniem dla polskiej racji stanu.

Położenie geopolityczne ziem ukraińskich pogorszyło się również z uwagi na pojawienie się nowego czarnomorskiego sąsiada, założonego przez krzyżowców w Konstantynopolu Cesarstwa Łacińskiego (1204), które całkowicie pozbawiło Ruś z jej dotychczasowych kontaktów handlowych. Ogromne znaczenie miał związany z tym upadek centralnego ośrodka kultury prawosławnej i wzmocnienie tym samym wpływów kościoła łacińskiego (Samsonowicz 2000, s. 76).

Drugim poważnym zagrożeniem dla Rusi, a jak się miało wkrótce okazać incydentalnie także dla Polski, było pojawienie się na wschodzie nowego państwa rangi światowej Imperium Mongolskie założonego w 1206 przez Temudżyna (Dżyngis-chana). Na ziemie ruskie koczowniczy najeźdźcy dotarli w 1223 r. Broniący się książęta, wsparci tym razem przez Połowców, doznali jednak klęski nad rzeką Kałką (dziś Kalczyk) w pobliżu Morza Azowskiego, a wielu książąt popadło w niewolę i zostało straconych (Kovalenko 1993, s. 64). Na zajętych ziemiach utworzono wówczas chanat kipczacki (Złota Orda) oddany we władanie synowi Dżyngis-chana - Dżucziem. Kolejna wyprawa mongolska, drugiego chana Złotej Ordy Batu-chana, dotarła głębiej w Ruś w 1236 r. idąc w kierunku Riazania, Kołomyj, Moskwy, Rostowa i Tweru ale także Perejesława i Kijowa (Polons'ka-Vasilenko 1992a, s. 184). Mongołowie z powodu roztopów nie dotarli do Nowogrodu i nie zdobyli bronionego Smoleńska ale w 1240 padł Kijów. Mongołom udało się także opanować całe północne wybrzeże Morza Czarnego odcinając dostęp do niego księstwom ruskim. Uderzenie na południe ziem ruskich w 1241 poprzedzało wkroczenie wojsk mongolsko-tatarskich na ziemie polskie i węgierskie, po drodze zdobyto Halicz i Włodzimierz (ale nie Kamieniec Podolski) i dopiero straty doznane w bitwie pod Legnicą powstrzymały dalszy marsz koczowników ku zachodowi (Kohn 1998, s. 334-335). Uchroniło to ziemie polskie od panowania mongolskiego lecz nie zmieniło losów Rusi, która na ponad 200 lat dostała się pod okupację mongolską. Mongołowie zasadniczo nie zmienili zastanych struktur politycznych lecz wykorzystali je do umocnienia swego panowania i podsycali konflikty wewnętrzne (Serczyk 2001, s. 41; Kłoczowski 2002, s. 105).

Podział dzielnicowy Rusi Kijowskiej był w polskiej literaturze rzadko omawiany a zupełnie nie ma jego ujęcia przestrzennego (tab. 1, rys. 2-3). Słabo ilustrują tamtejszą sytuację polskie atlasy historyczne (*Atlas historyczny świata*, 1974, s. 48, 51).

Tab. 1. Przemiany terytorialne jednostek geopolitycznych Rusi Kijowskiej w obrębie ziem ukraińskich IX-XIV w.

Lata	Przynależność polityczna jednostki, forma ustrojowa, obszar, stolica*
ziemia kijowska	
852	polańskie Księstwo Kijowskie, stol. Kijów, lenno Kaganatu Chazarskiego
864	suwerenność Ks. Kijowskim pod rządami Waregów, stol. Könugard (Kijów)
882	Ks. Kijowskie przyłączone do Kaganatu Nowogrodzkiego (Gardariki), stol. Holgard (Nowogród)
882	Kaganat Nowogrodzki przemianowany na Wielkie Księstwo Kijowskie, stolica przeniesiona do Kijowa
883	ziemie plemienne Radymiczów (Smoleńszczyzna) i Drewlan (Iskorosteń) przyłączone do Wlk. Ks. Kijowskiego
884	ziemie plemienne Siewierzan (Czernihowszczyzna) przyłączone do Wlk. Ks. Kijowskiego
957	pośredni chrzest Wlk. Ks. Kijowskiego poprzez chrzest Olgi w Konstantynopolu
965	eksklawy Tmutarakań, pow. 10,6 tys. km ² i Biała Wieża (Sarkel), pow. 3,3 tys. km ² na ziemiach chazarskich przyłączone do Wlk. Ks. Kijowskiego
966	ziemie plemienne Wiatyczów (okolice Kozielska i Tuły) przyłączone do Wlk. Ks. Kijowskiego
967	wybrzeże M. Czarnego pomiędzy Dunajem i Dnieprem przyłączone do Wlk. Ks. Kijowskiego, stolica tymczasowo przeniesiona do Perejasławca nad dolnym Dunajem (do 968)
981	przyłączenie Grodów Czerwieńskich (Ruś Czerwona) do Wlk. Ks. Kijowskiego
983	przyłączenie ziem jaćwieskich do Wlk. Ks. Kijowskiego, pow. 1 003 tys. km ²
988	chrzest wlk. ks. Włodzimierza w Korsuniu (Chersonesz), drugi chrzest Rusi Kijowskiej
990	ostateczna likwidacja dawnych struktur państw plemiennych, utworzenie dziedzicznych dzielnic: nowogrodzkiej, połockiej, turowskiej, rostowskiej, muromskiej, ziemi drewlańskiej, tmutarakańskiej i wołyńskiej
1010	dzielnica tmutarakańska uniezależnia się do Wlk. Ks. Kijowskiego
1014-1019	dzielnica nowogrodzka (pod rządami Jarosława Mądrego), pow. 232 tys. km ² , uniezależnia się do Wlk. Ks. Kijowskiego
1117	eksklawa Biała Wieża zajęta przez Połowców, mieszkańcy przeniesieni do Ks. Czernihowskiego budują miasto o tej samej nazwie
1018	Grody Czerwieńskie, pow. 17 tys. km ² , zajęte przez Polskę
1026-1036	podział Wlk. Księstwa Kijowskiego wzdłuż Dniepru na dwa państwa Lewobrzeże (Jarosława Mądrego), pow. 625 tys. km ² , stol. Nowogród oraz Prawobrzeże (Mścislawa), pow. 410 tys. km ² , stol. Tmutarakań, od 1026 Czernihów
1030	ziemia belska, pow. 4,6 tys. km ² , stol. Bełz i Jurijew (Tartu) przyłączone do Wlk. Ks. Kijowskiego
1031	Grody Czerwieńskie ponownie włączone do Wlk. Ks. Kijowskiego
1054	podział Wlk. Ks. Kijowskiego na dzielnice: kijowską (wielkoksiążęcą), czernihowską, perejasławską, wołyńską i smoleńską, książęta nowogrodzki i połocki pominięci w podziale wzniecają bunt
1091	utrata okolic Tmutarakanian na rzecz Połowców
1097	zjazd w Lubeczu, ostateczny podział Rusi Kijowskiej na odrębne księstwa z zachowaniem formalnej zwierzchności władcy kijowskiego, lecz nie zasady senioratu, i prawem dziedziczenia tronu książęcego po ojcu. Wlk. Ks. Kijowskie zachowuje Turów i Pińsk, pow. 208,6 tys. km ² , Ks. Perejasławskie objęło ziemię rostowsko-suzdalską, Smoleńszczyznę i Biełoziero, pow. 258,6 tys. km ² , Ks. Czernihowskie zatrzymało ziemię siewierską, Murom, Riazań i eksklawę Tmutarakańską, pow. 185 tys. km ² , Ks. Włodzimierskie (Wołyńskie) obejmowało Łuck, pow. 18,4 tys. km ² , a Ks. Halickie - Przemyśl, Czerwień i Trembowłę, pow. 90 tys. km ² .
1113-1125	zjednoczenie dużej części Rusi Kijowskiej pod rządami wlk. ks. Włodzimierza Monomacha, oprócz Wlk. Ks. Kijowskiego, władał Ks. Smoleńskim (1067), Czernihowskim (1078) i Perejasławskim (1093), pow. 650 tys. km ² .
1132	Wielkie Księstwo Kijowskie traci rangę w hierarchii monarchicznej - Ks. Kijowskie, pow. 82,6 tys. km ² .
1169	Ks. Kijowskie zajęte przez Ks. Włodzimiersko-Suzdalskie, pow. 294 tys. km ² , które przejmuje nazwę Wlk. Ks. Włodzimierskiego, stol. Włodzimierz nad Kłajmą
1223	Ks. Kijowskie w składzie Wlk. Ks. Włodzimierskie lennem Złotej Ordy
1252	formalna likwidacja Ks. Kijowskiego, wchłonięcie terytorium przez Wlk. Ks. Włodzimierskie
ziemia tmutarakańska i Oleszje	
998	przyłączenie ziemi tmutarakańskiej do Wlk. Ks. Kijowskiego
1010	Księstwo Tmutarakańskie uniezależnia się do Wlk. Ks. Kijowskiego, pow. 10,6 tys. km ² , stol.

	Tmutarakań (Temi-Tarkan, Tamatarcha)
1024-1064	Ks. Tmutarakańskie w unii personalnej z Ks. Czernihowskim, pow. 185 tys. km ² .
1064	ponowna odrębność księstwa, przejściowe okupacje chazarska i grecka
1079	ponownie przyłączenie do Wlk. Ks. Kijowskiego
1082	Ks. Tmutarakańskie zależne do Ks. Zwenigrodzkiego i Wołyńskiego, pow. 29 tys. km ²
1083	Ks. Tmutarakańskie lennem Bizancjum
1084	utworzenie Ks. Oleszja, pow. 3,7 tys. km ² , stol. Oleszje (Aleszki)
1094	Ks. Tmutarakańskie włączone do Ks. Czernihowskiego
1100	likwidacja Ks. Tmutarakańskiego
1224	likwidacja Ks. Oleszja
1482	ziemie dawnego Ks. Tmutarakańskiego przyłączone do Chanatu Krymskiego
ziemia perejesławska	
1054	wydzielenie z Wlk. Ks. Kijowskiego dzielnicy perejesławskiej, pow. 43 tys. km ² , stol. Perejsław Południowy
1093	Ks. Perejesławskie zjednoczone osobą księcia Włodzimierza Monomacha z Wlk. Ks. Kijowskim, Ks. Smoleńskim i Ks. Czernihowskim., pow. 650 tys. km ² .
1097	Ks. Perejesławskie uniezależnia się do Wlk. Ks. Kijowskiego uzyskując rangę drugiej pod względem znaczenia jednostki Rusi, obejmuje ziemię rostowsko-suzdalską, pow. 254 tys. km ² .
1125	stolica Ks. Perejesławskiego przeniesiona do Suzdala w ziemi rostowsko-suzdalskiej
1155	wydzielenie się Ks. Rostowsko-Suzdalskiego, pow. 131 tys. km ² , stolica Ks. Perejesławskiego powraca do Perejsława Południowego, utrata wysokiej rangi Ks. Perejesławskiego
1239	zburzenie Perejsława Południowego przez Mongołów, likwidacja księstwa
ziemia czernihowska	
1024-1036	ziemia czernihowska wraz z całym Lewobrzeżem, pow. 410 tys. km ² , uniezależnia się od Wlk. Ks. Kijowskiego, stol. Tmutarakań, po 1026 Czernihów
1036	ponownie podporządkowanie ziemi czernihowskiej Wlk. Ks. Kijowskiemu
1054	wydzielenie z Wlk. Ks. Kijowskiego dzielnicy czernihowskiej
1097	Ks. Czernihowskie uniezależnia się od Wlk. Ks. Kijowskiego obejmuje też ziemię siewierską, Murom, Riazań i eksklawę Tmutarakańską, pow. 185 tys. km ² , stol. Czernihów
1156	wydzielenie się Ks. Wszechizskiego, stol. Wszechiz (Wszechizek, Szcziz)
1235	wydzielenie się Ks. Kozielskiego, pow. 18,9 tys. km ² , stol. Kozielsk
1238	po zniszczeniu Czernihowa przez Mongołów, faktyczną stolicą Ks. Czernihowsko-Siewierskiego jest Briańsk (Debriansk)
1238	wydzielenie się Ks. Spaszkiego, stol. Spasz' (Ispasz', Nowoje Pawszino) i Ks. Koninskiego, stol. Konin (Kanin)
1240	likwidacja Ks. Wszechizskiego po zniszczeniu Wszechiza przez Mongołów
1246	podział Ks. Czernihowskiego na: Ks. Briańskie, pow. 26,6 tys. km ² , stol. Briansk Ks. Nowosilskie, pow. 40 tys. km ² , stol. Nowosil, Ks. Karaczewskie, pow. 18,9 tys. km ² , stol. Karaczew, Ks. Tarusskie, pow. 11 tys. km ² , stol. Tarusa, Ks. Głuchowskie, pow. 8,4 tys. km ² , stol. Głuchow
1270	wydzielenie się z Ks. Briańskiego Ks. Wołkonskiego, stol. Wołkona (Wołchona), Ks. Myszezdskiego, stol. Myszegda, Ks. Obleńskiego, stol. Oblensk
1330	wydzielenie się z Ks. Briańskiego Ks. Mosalskiego, stol. Mosalsk (Masalsk),
1340	wydzielenie się z Ks. Briańskiego Ks. Zwenigrodzkiego, stol. Zwenigród
1357	Ks. Briańskie włączone do Wlk. Ks. Litewskiego, zachowując autonomię
1360	wydzielenie się z Ks. Briańskiego Ks. Miezieckiego, stol. Miezieck (Mieszczewsk)
1360	likwidacja Ks. Karaczewskiego w ramach Wlk. Ks. Litewskiego
1370	wydzielenie się z Ks. Briańskiego Ks. Jeleckiego, stol. Jelec
1376	z Ks. Nowosilskiego wydzielają się: Ks. Worotyńskie, stol. Worotyn, Ks. Odojewskie stol. Odojew, Ks. Bielewskie, stol. Bielew
1392	likwidacja Ks. Tarusskiego w ramach Wlk. Ks. Litewskiego
1402	włączenie Ks. Spaszkiego do Ks. Nowosilskiego i Ks. Koninskiego do Ks. Wołkonskiego
1406	wydzielenie Ks. Starodubskiego, pow. 15 tys. km ² , stol. Starodub Czernihowski
1407	likwidacja Ks. Głuchowskiego w ramach Wlk. Ks. Litewskiego
1425	likwidacja Ks. Nowosilskiego w ramach Wlk. Ks. Litewskiego
1430	likwidacja Ks. Briańskiego w ramach Wlk. Ks. Litewskiego
1445	likwidacja Ks. Kozielskiego w ramach Wlk. Ks. Litewskiego
1450	wydzielenie się Ks. Bariatńskiego, stol. Bariatino (Stanica Bariatinskaja)

1455	wydzielenie się Ks. Worotyńskiego, stol. Worotynsk (Worotyniesk)
1460	wydzielenie się Ks. Torstenskigo, stol. Torstena
1470	likwidacja Ks. Wołkonskiego w ramach Wlk. Ks. Litewskiego
1488	likwidacja Ks. Myszegdzkiego w ramach Wlk. Ks. Litewskiego
1490	likwidacja się Ks. Torstenskigo w ramach Wlk. Ks. Litewskiego
1494	likwidacja Ks. Mosalskiego i Ks. Oboleńskiego w ramach Wlk. Ks. Litewskiego
1503	likwidacja Ks. Starodubskiego w ramach Wlk. Ks. Litewskiego
1504	likwidacja Ks. Zwenigrodskiego i Ks. Miezieckiego, Ks. Bariatinskigo w ramach Wlk. Ks. Litewskiego
1547	likwidacja Ks. Odojewskiego w ramach Wlk. Ks. Litewskiego
1548	likwidacja Ks. Bielowskiego w ramach Wlk. Ks. Litewskiego
1573	likwidacja Ks. Worotyńskiego w ramach Wlk. Ks. Litewskiego
ziemia siewierska	
1097	wydzielenie w składzie Ks. Czernihowskiego ziemi siewierskiej, pow. 29,1 tys. km ² , stol. Nowogród Siewierski
1132	wydzielenie z ziemi siewierskiej Ks. Kurskiego, pow. 11,5 tys. km ² , stol. Kursk (Kuresk), Ks. Ryłskiego, pow. 11,1 tys. km ² , stol. Ryłsk
1164	wyodrębnienie Ks. Siewierskiego, pow. 29,1 tys. km ² , stol. Nowogród Siewierski
1240	likwidacja Ks. Kurskiego
1150	wydzielenie się Ks. Putywlskiego, stol. Putywl
1246	Ks. Siewierskie przechodzi we władanie Ks. Briańskiego
1362	Ks. Siewierskie włączone do Wlk. Ks. Litewskiego zachowuje autonomię
1392	wydzielenie Ks. Trubczewskiego, stol. Trubczewsk (Trubec)
1438	wydzielenie z Ks. Siewierskiego Ks. Jahołdajowego (Jahołdajewszczyzna), stol. jako lenna Wlk. Ks. Litewskiego
1494	likwidacja Ks. Siewierskiego i Ks. Jahołdajowskiego w ramach Wlk. Ks. Litewskiego
1500	ziemie byłej Jahołdowszczyzny włączone do Wlk. Ks. Moskiewskiego
1500	likwidacja Ks. Trubczewskiego, Ks. Ryłskiego, Ks. Putywlskiego w ramach Wlk. Ks. Litewskiego
ziemia turowska	
998	wyodrębnienie się z dzielnicy turowskiej Ks. Turowsko-Pińskiego, pow. 65 tys. km ² , stol. Turów
1077	wydzielenie się Księstwa Wyszgorodzkiego, stol. Wyszgorod
1087	wydzielenie się Księstwa Brzeskiego (ziemia brzeska, Podlasie), pow. 26,5 tys. km ² , stol. Brześć (Berestie)
1168	podział Ks. Turowsko-Pińskiego na Ks. Turowskie, stol. Turow i Ks. Pińskie, stol. Pińsk (Piniesk)
1210	likwidacja Ks. Wyszgorodzkiego
1240	wydzielenie się Ks. Słuckiego, stol. Słuck (Słuczesk)
1245	wydzielenie się Ks. Nowogródzkiego, stol. Nowogródek (Nowgorodok)
1250	wydzielenie się Ks. Kleckiego, stol. Kleck (Kleczesk)
1366	wydzielenie się Ks. Kobryńskiego, stol. Kobryń w ramach Wlk. Ks. Litewskiego
1370	wydzielenie się Ks. Mścislawskiego, stol. Mścislaw w ramach Wlk. Ks. Litewskiego
1431	likwidacja Ks. Nowogródzkiego w ramach Wlk. Ks. Litewskiego
1444	likwidacja Ks. Brzeskiego w ramach Wlk. Ks. Litewskiego
1490	Ks. Kobryńskie autonomiczne w składzie Korony
1521	likwidacja Ks. Pińskiego, Ks. Kleckiego w ramach Wlk. Ks. Litewskiego
1529	likwidacja Ks. Mścislawskiego w ramach Wlk. Ks. Litewskiego i Ks. Kobryńskiego w ramach Korony
1540	likwidacja Ks. Turowskiego w ramach Wlk. Ks. Litewskiego
1587	likwidacja Ks. Słuckiego w ramach Wlk. Ks. Litewskiego
ziemia wołyńska	
960	ziemia wołyńska przyłączona do Wlk. Ks. Kijowskiego
972	ziemia wołyńska powraca we władanie plemion polskich
981	ziemia wołyńska, Grody Czerwińskie włączone do Wlk. Ks. Kijowskiego
990	wyodrębnienie się z Wlk. Ks. Kijowskiego dzielnicy wołyńskiej, pow. 18,4 tys. km ² , stol. Włodzimierz Wołyński
992	wyparcie plemion chorwackich i przyłączenie Podkarpacia do Wlk. Ks. Kijowskiego
1018	przyłączenie Grodów Czerwińskich, pow. 17 tys. km ² , stol. Czerwień do Polski

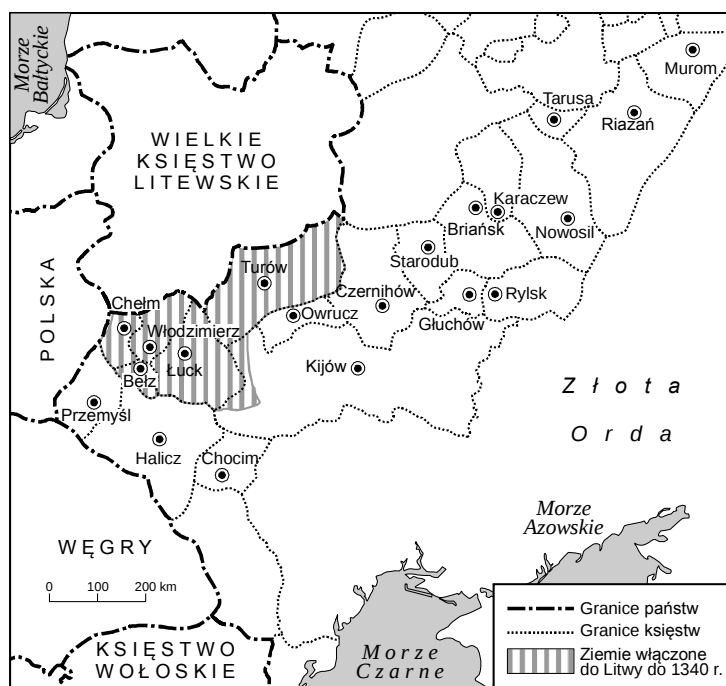
1212	wydzielenie się z ziemi wołyńskiej Ks. Szumskiego, stol. Szumsk
1228	likwidacja Ks. Szumskiego
1031	Grody Czerwieńskie ponownie przyłączone do Wlk. Ks. Kijowskiego
1054	wydzielenie się Ks. Włodzimiersko-Wołyńskiego obejmującego Łuck, pow. 37,5 tys. km ² , stol. Włodzimierz Wołyński
1084	wydzielenie się Ks. Halickiego, pow. 75,4 tys. km ² , stol. Halicz Południowy
1085	wydzielenie się Ks. Terebowelskiego, stol. Terebowel (Zelencze), Ks. Przemyskiego, pow. 16,7 tys. km ² , stol. Przemyśl, Ks. Drohobuskie, stol. Drohobuż
1099	epizodyczne funkcjonowanie Ks. Łuckiego, stol. Łuck (Łuczesk)
1125	wydzielenie się Ks. Łuckiego, pow. 26 tys. km ² , stol. Łuck
1130	Ks. Halickie zajmuje ziemie naddunajskie, pow. 97,5 tys. km ² , wydzielenie Ks. Berladzkiego, stol. Berlad
1141	likwidacja Ks. Terebowelskiego
1146	wydzielenie się Ks. Peresopnickiego, stol. Peresopnica
1162	wydzielenie się Ks. Tripolskiego, stol. Tripol
1170	wydzielenie się Ks. Bełskiego (Czerwona Ruś), pow. 4,6 tys. km ² , stol. Bełz (Bielz)
1180	likwidacja Ks. Tripolskiego
1199	połączenie Ks. Włodzimierskiego i Ks. Halickiego w Ks. Halicko-Włodzimierskie, pow. 133,8 tys. km ² , stol. Halicz
1227	likwidacja Ks. Dorohobuskiego
1238	likwidacja Ks. Peresopnickiego
1240	zależność lenna księstw od Złotej Ordy
1263	wydzielenie się Ks. Chełmskiego, pow. 7,3 tys. km ² , stol. Chełm
1269	likwidacja Ks. Bełskiego i Ks. Przemyskiego
1290	przeniesienie stolicy Ks. Halickiego do Lwowa
1320	likwidacja Ks. Łuckiego w ramach Wlk. Ks. Litewskiego
1340	uniezależnienie się księstw od Złotej Ordy
1392	Ks. Halicko-Włodzimierskie podzielone, do Wlk. Ks. Litewskiego włączono 96,6 tys. km ² , głównie z Ks. Włodzimierskiego, do Korony 37,2 tys. km ² , głównie z Ks. Halickiego
1366	likwidacja Ks. Chełmskiego w ramach Wlk. Ks. Litewskiego
1452	likwidacja Ks. Włodzimiersko-Wołyńskiego w ramach Wlk. Ks. Litewskiego

Źródło: opracowanie własne na podstawie dużej liczby źródeł chronologicznych oraz własnych pomiarów kartometrycznych dokonanych na wielu źródłach kartograficznych

Rys. 2. Podział ziem ukraińskich w XII w.

Polska po okresie rozbitcia dzielnicowego zdołała się zjednoczyć, obroniła się też przed ekspansją sąsiadów i ludów koczowniczych, odmiennie niż Ruś Kijowska, które już nie odzyskała dawnej świetności. Polska wielokrotnie interweniowała w wewnętrzne sprawy sąsiednich księstw ruskich, istniały też liczne i skomplikowane koligacje pomiędzy władającymi tymi księstwami a tronem polskim. Państwem konkurującym z Polską o wpływy na Rusi była Litwa, która początkowo skuteczniej poszerzała swoje terytorium ku południowi wchłaniając kolejne księstwa i ziemie (w 1307 Połock, 1311 Witebsk, 1340 Pińsk i Turów) aby w 1362 zająć sam Kijów. Słabość elity państwowotwórczej Księstwa Litewskiego wywodzącej się z ludu bałtyckiego (Żmudź i Aukštota), sprawiła, że podobnie jak to miało miejsce w przypadku Normanów, sprawujący władzę najeźdźcy bardzo szybko zasymilowali się z ludnością słowiańską. Realną władzę w regionach (księstwach) utrzymali też rusińscy bojarzy, pomimo formalnej likwidacji ich państewek w ramach Wielkiego Księstwa Litewskiego przeprowadzonej na przełomie XIV i XV w.

Rys. 3. Podział ziem ukraińskich ok. 1350 r.

W II połowie XIII w. książęta rusińscy wielokrotnie podejmowali próby zrzućenia zależności mongolsko-tatarskiej, jednak kończyły się one niepowodzeniem. Zniszczone, osłabione i podzielone ziemie rusińskie stały się na przełomie XIII i XIV wieku łatwą zdobyczą dla swoich zachodnich, a zwłaszcza północnych sąsiadów. Na początku XIV wieku głównym konkurentem Polski w rozgrywkach geopolitycznych na wschodzie stało się Wielkie Księstwo Litewskie, które stopniowo, głównie drogą układów, przesuwało swoje granice na południe i wschód. Coraz potężniejsza Litwa, pod panowaniem księcia Giedymina, zajmuje Połock, następnie w 1318 r. Witebsk, a w 1340 r., Pińsk z Turowem i Wołyn. Po umocnieniu się na ziemi połockiej i witebskiej wschodnie rubieże państwa litewskiego docierają do zachodniej Smoleńszczyzny (Polons'ka-Vasilenko 1992a, s. 307). Następca Giedymina, Olgierd, stopniowo opanował całe dorzecze Dniepru, a w 1362 r. zdobył Kijów i przyłączył do Litwy ziemię kijowską. Rozszerzył wschodnie granice Litwy do Briańska i Kurska, a południowe zbliżył do Gospodarstwa Mołdawskiego (Polons'ka-Vasilenko 1992a, s. 310-313). W kolejnych księstwach ruskich władzę przejmują Litwini, przechodzą na prawosławie, przyjmują miejscowe prawa i obyczaje, urzędowe dokumenty litewskie sporządzane są w języku rusińskim (dziś dialekt białoruski). Ekspansja litewska nie

napotykała większego oporu książąt ruskich, głównie dlatego, że Litwa broniła Rusi przed Tatarami i zakusami Moskwy. Był to nie tyle podbój, co jednoczenie ziem ruskich. Trwająca ponad dwa wieki rywalizacja pomiędzy Litwą i Rusią, kończy się w XIV w. pełnym sukcesem Litwy (Eberhardt 2009, s. 9; Serczyk 1990, s. 54-55).

W czasie zaledwie 100 lat, pomiędzy połową XIII a połową XIV w., w okresie panowania Mendoga, Giedymina i Olgierda, na wschód od Polski, powstało potężne państwo litewskie, które przesunęło swoje granice o 500 km w kierunku wschodnim i południowo-wschodnim, daleko wykraczając poza etniczne ziemie litewskie (Eberhardt 2009, s. 10). Państwo to urosło do jednej z największych powierzchniowo jednostek terytorialnych ówczesnej Europy, opanowało niemal całe Międzymorze Bałtycko-Czarnomorskie, choć z nadzwyczaj skromnymi fragmentami samych wybrzeży tych akwenów i stało się wkrótce częścią składową jednego z największych europejskich mocarstw (Rzeczypospolitej), przez długie wieki dominującego geopolitycznie w Europie Środkowo-Wschodniej.

W połowie XIV w. rozpoczyna się ekspansja państwa polskiego na wschód, która dzięki skutecznym podbojom, a zwłaszcza zawierany układom i uniom, na okres kilkuset lat zmienia całkowicie sytuację geopolityczną ziem ukraińskich.

Król Polski, Kazimierz Wielki, działając w porozumieniu z Węgry, kilkakrotnie walcząc z bojarami rusińskimi, książętami litewskimi i Tatarami, przyłączył do Polski w 1344 r. ziemię sanocką i przemyską, a w 1349 – Lwów, Ruś Halicką, Chełm, Bełzec, Brześć i Włodzimierz Wołyński. Po kolejnych walkach polsko-litewskich o ziemie rusińskie, w 1366 r. zawarto pokój z Litwą, na mocy którego zhołdowano ziemię chełmską i bełską, ziemię włodzimierską oddano w lenno Litwie, natomiast Ruś Halicką i część Podola, wraz z Przemyślem, Lwowem, Haliczem i Kamieńcem Podolskim, ostatecznie włączono do Polski. W 1375 r. w Haliczu utworzono katolicką metropolię, której podporządkowano nowopowstałe biskupstwa łacińskie w Przemyślu, Włodzimierzu i Chełmie (Serczyk 1990, s. 55-56). Przyłączenie do Polski ziem rusińskich miało swe podłoże we wcześniejszych kontaktach politycznych książąt ruskich i polskich oraz w rosnącym znaczeniu handlowym szlaku czarnomorskiego (Rykała, Sobczyński 2003, s. 475).

W 1384 r. Polska zerwała unię z Węgry, skutecznie likwidując wpływy węgierskie na Rusi Halickiej, a rok później w Krewie, zawarła bardzo ważną unię z Litwą, na mocy której wielki książę litewski Jagiełło (Jogajło), w zamian za rękę królowej (formalnie króla) Polski Jadwigi i tytuł króla polskiego, zobowiązał się do przyjęcia chrztu w obrządku łacińskim oraz połączenia Litwy i ziem ruskich z Polską na zasadzie unii personalnej. Był to moment zwrotny w dziejach Polski i Litwy, który niezwykle istotnie zaważył na losach tej części Europy w ciągu następnych kilkuset lat, a jego konsekwencje religijne, etniczne, kulturowe i społeczne, są wyraźnie widoczne także współcześnie. Po latach wyniszczających walk polsko-litewskich, oba kraje stały się bliskimi sojusznikami. Powstało mocarstwo, które rozbiło potęgę krzyżacką, zintensyfikowało podboje na wschodzie, rozszerzyło zasięg katolicyzmu, a Polacy czynnie, pod względem politycznym, religijnym, militarnym, kulturowym, społecznym, włączyli się w życie swoich wschodnich sąsiadów, decydując przez kilka następnych wieków o układzie sił w środkowej i wschodniej Europie (Davies 2001, s. 126-129).

Po zawarciu unii, Litwa umacniała swoje panowanie na północnych, a zwłaszcza południowych i wschodnich ziemiach rusińskich, natomiast Polska na zachodnich i południowo-zachodnich, głównie na Rusi Halickiej. W 1403 r., wielki książę litewski Witold przejął kontrolę nad wschodnią częścią Podola i dotarł do ujścia Dniepru. Południowe granice Litwy zbliżyły się do Morza Czarnego i Chanatu Krymskiego. W tym okresie terytorium litewskie osiąga swoje maksimum, a Litwa staje się jednym z największych państw europejskich osiągając 930 tys. km² (Eberhardt 2009, s. 10). W tym samym czasie Polska zajmuje zachodnie Podole, gdzie w 1430 r. zostaje utworzone województwo podolskie ze

stolicą w Kamieńcu. W XV w. przynosi zatem na południowej Rusi ekspansję terytorialną zarówno Polski jak i Litwy, ekspansją konkurencyjną, o podobnych kierunkach (Davies 2001, s. 133). Ziemie ukraińskie zostają podzielone granicą Korony z Wielkim Księstwem Litewskim, która pomimo unii pomiędzy obu państwami, miała charakter granicy międzypaństwowej, biegnącej od Państwa Zakonnego aż po Mołdawię. Korona obejmowała wówczas obszar 246 tys. km², a Litwa 870 tys. km² (Sobczyński 2008, s. 32). W drugiej połowie XV w., urosły w siłę dwa nowe państwa, które stały się ważnymi konkurentami Polski i Litwy w walce o panowanie nad Ukrainą. Było to Księstwo Moskiewskie, które ostatecznie uwolniło się od panowania tatarskiego i osmańska Turcja wraz z podporządkowanym sobie Chanatem Krymskim (Serczyk 1990, s. 64).

W drugiej połowie XV w., dokonano podziału ziem ukraińskich na województwa². Pod panowaniem Wielkiego Księstwa Litewskiego znalazło się województwo wołyńskie (powiaty: łucki, włodzimierski, krzemieniecki), braclawskie (powiaty: braclawski i winnicki) i kijowskie (powiaty: kijowski, żytomierski, owrucki), natomiast na ziemiach włączonych do Królestwa Polskiego powstało województwo ruskie (ziemie: lwowska, przemyska, halicka, sanocka, chełmska) oraz podolskie (powiaty: czerwonoogródzki, kamieniecki, latyczowski) (Serczyk 1990, s. 65).

Na przełomie XV i XVI w. wschodnia, a nawet środkowa Ukraina, była systematycznie niszczona i wyludniana najazdami tatarskimi z Chanatu Krymskiego. Coraz większe upodabnianie się Polski i Wielkiego Księstwa Litewskiego pod względem prawnym, ustrojowym i społecznym oraz wspólne zagrożenie tatarskie i rosyjskie, przyspieszyło decyzję o kolejnej unii, tym razem unii realnej, która została zawarta w Lublinie w 1569 r. (Polons'ka-Vasilenko 1992a, s. 342). Głównymi przyczynami zawarcia unii pomiędzy Królestwem Polskim i Wielkim Księstwem Litewskim było narastające zagrożenie Litwy ze strony Moskwy oraz konieczność zabezpieczenia i utrwalenia polskiego i litewskiego stanu posiadania na ziemiach rusińskich. W wyniku unii, do Polski zostało wcielone Podlasie oraz województwo wołyńskie, braclawskie i kijowskie, czyli wszystkie ziemie ukraińskie należące dotychczas do Litwy (Serczyk 1990, s. 65-66; Kłoczowski 2002, s. 141). Rzeczpospolita w wyniku unii stała się państwem federacyjnym, składającym się z dwóch równoprawnych członów: Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Integracja Korony i Litwy sprowadzała się do posiadania wspólnego władcy, sejmu, monety i polityki zagranicznej, natomiast oba państwa zachowywały odrębność administracji, sądownictwa, wojska i skarbu (Rykała, Sobczyński 2003, s. 483). Obszar Korony wzrósł do 568 tys. km², a Litwy zmniejszył się do 297 tys. km². Pomimo unii realnej, granica polsko-litewska, częściowo zmieniając swój przebieg na równoleżnikowy, nadal istniała, ponieważ unia zachowała odrębność Polski i Litwy w nowym, wspólnym państwie nazwanym Rzeczpospolitą. Wewnętrzna granica polsko-litewska była barierą prawną i ekonomiczną, będąc jednocześnie bardzo przepuszczalną – praktycznie wyłącznie z zachodu na wschód – w sensie kulturowym i społecznym, czego konsekwencją była szybka polonizacja i europeizacja społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego, zwłaszcza szlachty i magnaterii (Sobczyński 2008, s. 30-33).

Po raz pierwszy w historii niemal cała Ukraina znalazła się w granicach państwa polskiego. Rzeczpospolita odtąd nie była już tylko ojczyzną wyznających katolicyzm Polaków i Litwinów oraz ludności żydowskiej, lecz także całej rzeszy prawosławnych Ukraińców i Białorusinów. Konsekwencją zawarcia unii lubelskiej, było powstanie tzw. Rzeczpospolitej Obojga Narodów, czyli polskiego i litewskiego. Nie uwzględnienie, zarówno w nazwie nowego państwa, jak i w jego systemie społeczno-politycznym, ludności ukraińskiej, było jedną z przyczyn późniejszych tragicznych wydarzeń, które w dużym

² Poza ziemią czernihowską, która w XVI w. stała się częścią państwa moskiewskiego (Serczyk 1990, s. 65)

stopniu przyczyniły się zarówno do upadku I Rzeczypospolitej, jak i ekspansji rosyjskiej na Ukrainie.

Unia spowodowała także bardzo istotne zmiany sytuacji geopolitycznej Polski. Gwałtowne rozszerzenie zasięgu terytorialnego państwa polskiego, doprowadziło nie tylko do zmiany jego struktury narodowościowo-religijnej, ale również do bezpośredniego kontaktu Rzeczypospolitej zarówno z osmańską Turcją, Chanatem Krymskim, jak i z coraz potężniejszym państwem moskiewskim, z którym po raz pierwszy w historii Polska uzyskała wspólną granicę. Zasadniczej zmianie uległa polska polityka zagraniczna, z dotychczas ukierunkowanej na Zachód, na skierowaną ku Wschodowi (Olejniki 1985, s. 231). Począwszy od drugiej połowy XVI w., przez ponad 200 lat, różnice interesów pomiędzy Polską a Rosją oraz Turcją, były głównymi czynnikami determinującymi konflikty i zmiany terytorialne we wschodniej Europie.

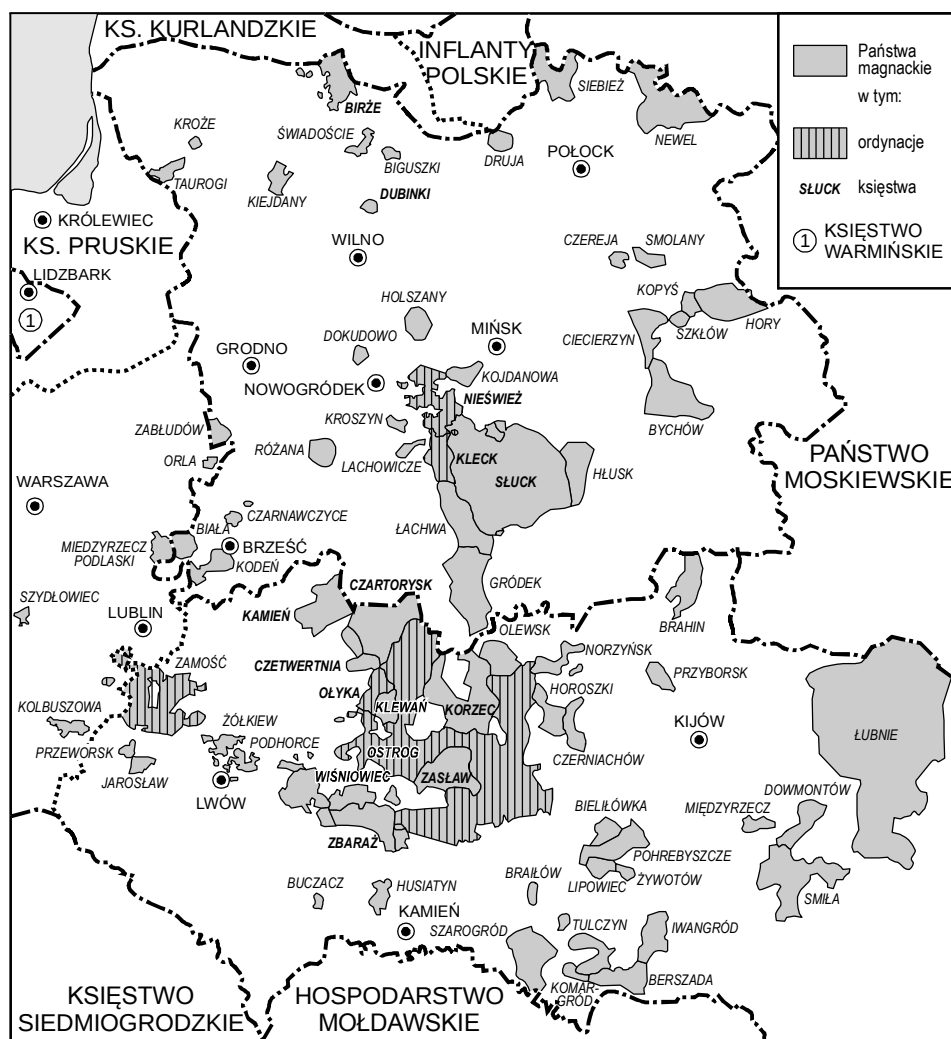
Pomimo ciągnących się od wieków, głębokich kontrowersji historycznych w ocenie unii polsko-litewskiej, należy dziś, w okresie kolejnej próby integracji kontynentu europejskiego pamiętać, że federacja polsko-litewska była najdłużej trwającym dobrowolnym związkiem międzynarodowym w Europie (Kłoczowski 2000a, s. 80). Ponadto nowo powstała wówczas Rzeczpospolita miała ogromne znaczenie w procesie integracji ziem Europy Środkowo-Wschodniej, osiągając na początku XVII w. apogeum rozwoju terytorialnego. Później jednak pomimo sporadycznych nabytków terytorialnych, zaznaczył się już proces odwrotny – strat terytorialnych na korzyść sąsiadów połączony z rozpadem struktur państwa, prowadzący ostatecznie do jego likwidacji w trakcie trzech kolejnych rozbiorów. Nigdy więcej już Polska niż zdobyła na tyle silnej pozycji by pokusić się o terytorialną integrację tak ogromnego obszaru (Rykała, Sobczyński 2003, s. 478).

Przyłączenie ziem ukraińskich do Korony, utorowało drogę do wzmożonej ekspansji magnaterii i szlachty polskiej na ten obszar oraz formowania się wielkich latyfundiów magnackich. Rzeczpospolita, chcąc utworzyć ze wschodniej części nowo przyłączonych ziem, swego rodzaju ochronny pas broniący Korony przed najazdami tatarskimi i tureckimi oraz oddzielający je od państwa moskiewskiego, zachęcała szlachtę do zakładania majątków na Ukrainie, poprzez różnego rodzaju czynniki ekonomiczne oraz rozdawanie ziemi za zasługi wojenne. Działania takie, jak i panująca wówczas koniunktura na zboże, sprzyjały szybkiemu wzrostowi znaczenia gospodarczego Ukrainy dla Rzeczypospolitej oraz zmieniały jej strukturę narodowościową (Serczyk 1990, s. 68). Ówczesna szlachta, nie tylko magnateria, posiadała bardzo duże przywileje i swobody, przejawiające się m.in. w nieograniczonej władzy na obszarze swoich posiadłości, które były całkowicie wyłączone spod jurysdykcji instytucji publicznych działających w ramach Rzeczypospolitej. Funkcjonowanie tradycyjnych jednostek administracyjnych (województw, ziem, powiatów) nie miało żadnego znaczenia dla konsolidacji i jedności dóbr szlacheckich, które nawet w przypadku położenia na obszarze kilku różnych jednostek administracyjnych, stanowiły zintegrowane jednostki terytorialne (Kowalski 2008, s. 34). Nad związkami terytorialnymi dominowały związki osobowe (Kulesza 2006, s. 16).

Polityka kolonizacyjna prowadzona przez Rzeczpospolitą na przełomie XVI i XVII w., doprowadziła do istotnych zmian struktury własności na ziemiach ukraińskich. W drugiej połowie XVI w., wielkie gospodarstwa magnackie obejmowały ok. 20% ziemi uprawnej na Ukrainie, natomiast w latach 30. XVII w., dochodziły już do 70-80% wszystkich ziem, zwłaszcza na Bracławszczyźnie, Kijowszczyźnie i na Zadnieprzu (Serczyk 1990, s. 91).

Potężne posiadłości magnackie na Ukrainie stały się jednym z ważniejszych elementów zarządu terytorialnego Rzeczypospolitej i czynnikiem jej decentralizacji. Były to swoiste, suwerenne „państwa magnackie”, posiadające własne, niezależne od władzy królewskiej, struktury sądownicze, administracyjne, wojskowe, dworskie, z całkowitą władzą nad poddanymi. Magnaci, często wywodzący się ze spolonizowanej arystokracji litewskiej i

rusińskiej, prowadzili własną politykę, nie tylko wewnętrzną, ale także zagraniczną, często sprzeczną z interesami Rzeczypospolitej (Kowalski 2008, s. 36-38) (rys. 4). Ogromne bogactwo magnaterii, jej wybujałe ambicje, samowola, pycha, nieuznawanie żadnej władzy, także królewskiej, prześladowanie poddanych, w ogromnym stopniu przyczyniło się do wybuchów powstań chłopskich na Ukrainie, rozbitcia spójności wewnętrznej Rzeczypospolitej a w konsekwencji utraty ziem ukraińskich (Dominiczak 1997, s. 119-121). Jednak trzeba też zaznaczyć, że na obszarze słabo zaludnionego, niestabilnego wschodniego pogranicza, „państwa magnackie”, m.in. Czartoryskich, Ostrogskich, Sanguszków, Sobieskich, Wiśniowieckich, Zasławskich, Zbaraskich, Zamoyskich, odgrywały także ważną rolę administracyjną, gospodarczą, kulturalną, militarną i polityczną.

Rys. 4. Główne państwa magnackie na kresach Rzeczypospolitej na początku XVII wieku
Źródło: Kowalski 2008, s. 37.

Szeroko rozumiane, wschodnie i południowo-wschodnie pogranicze Rzeczypospolitej Obojga Narodów, zarówno w polskiej literaturze jak i świadomości społecznej, jest powszechnie określane jako „kresy” (Kieniewicz 1999, s. 120-151). Nie jest to pojęcie wyłącznie geograficzne, ale również polityczne, kulturowe, wręcz mityczne. Pojęcia kresów nie można traktować jako synonimu pogranicza, ponieważ nie każde pogranicze jest kresami. Określa ono obszar położony poza pierwotnym terytorium państwa, przyłączony najczęściej na drodze podboju, sukcesji lub unii personalnej, wielokulturowy, o bardzo złożonych stosunkach etnicznych, politycznych, społecznych (Koter 1997, s. 9-10).

Marek Koter (1997, s. 11-15) wyjaśnia pojęcie kresów na gruncie geografii politycznej poprzez koncepcje „rdzenia i peryferii”. Teoria ta związana jest z pojęciem obszaru rdzeniowego państwa, czyli terenu silnej dominacji politycznej, gospodarczej, narodowej i kulturowej, z którego rozszerzała się ekspansja polityczna, ekonomiczna i kulturalna państwa, na obszary sąsiednie, często o podobnych cechach etnicznych, a następnie na tereny peryferyjne, zazwyczaj już o obcych cechach narodowych. Obszary peryferyjne często nie podlegały pełnej kontroli państwowej, były strefą przejściową pomiędzy organizmami państwowymi, często bezludną lub słabo zaludnioną. Wbrew etymologii tego słowa, „kresy” nie oznaczały kresu możliwości ekspansji terytorialnej państwa, wręcz przeciwnie, były na tę ekspansję otwarte, ponieważ nie określała ich wyraźna granica, miały charakter nieustabilizowanej granicy strefowej, którą należało jak najbardziej rozszerzyć. Są to obszary peryferyjne nie tylko pod względem położenia geograficznego, ale i politycznym, gospodarczym, kulturowym, czyli tzw. „strefy cienia”. Pogranicza często mogą łączyć, zbliżać pewne regiony, państwa, natomiast kresy zazwyczaj je oddzielają, izolują. Taki typ pogranicza istnieje w różnych częściach świata. W przypadku Rzeczypospolitej można mówić tylko o kresach wschodnich, często utożsamianych z całością ziem ukraińskich, które są znakomitym przykładem tego rodzaju pogranicza. Stąd często znaczenie nazwy Ukraina wywodzi się od „u kraja” czyli z brzegu, na skraju (Łesiów, 1995, s. 7). Zachodzi tu zbieżność z terminem Kraina znanym zarówno z Polski jak i z Chorwacji i Słowenii.

Pierwotne znaczenie słowa „kresy” nie dotyczyło krainy geograficznej, tylko oznaczało stacje wojskowe strzegące granic Rzeczypospolitej, linię obrony między Dnieprem a Dniestrem. Dopiero później, głównie pod wpływem literatury pięknej, stały się nazwą krainy geograficznej południowo-wschodniego pogranicza Polski. Po upowszechnieniu tego pojęcia, zostało ono bardzo rozszerzone w sensie terytorialnym oraz pojęciowym, zaczęto przypisywać mu także specyficzne cechy (Eberhardt 1998, s. 12-13).

Do najczęściej podkreślanych cech polskich kresów wschodnich, należało oddalenie tego obszaru od centrum państwa, peryferyjność, odrębność gospodarcza i kulturowa oraz swoista dzikość, której najlepszym przykładem były tzw. Dzikie Pola, czyli najodleglejsze południowo-wschodnie krańce Rzeczypospolitej. Ta „dzikość” przejawiała się nie tylko w sensie geograficznym, ale także cywilizacyjnym, głównie w bardzo małej gęstości zaludnienia, z rozległymi obszarami całkowicie bezludnymi, w stałym zagrożeniu atakami sąsiadów, głównie Tatarów i Turków oraz w nieustabilizowanej strefowej granicy państwowej. Z czasem kresy stały się obszarem bardzo silnie zróżnicowanym etnicznie, religijnie, kulturowo (Koter 1997, s. 17-18, 26-27).

Już w średniowieczu na ziemiach ukraińskich wytworzyła się mozaika etniczno-religijna. Oprócz dominującej ludności rusińskiej i w mniejszym stopniu polskiej, zamieszkiwali tu także Ormianie, Żydzi, Niemcy, Litwini, Grecy, Wołosi, Tatarzy. Na zróżnicowanie narodowościowe nakładała się różnorodność wyznaniowa, a zwłaszcza rywalizacja wschodniego i zachodniego chrześcijaństwa. Z kolei na podziały etniczno-wyznaniowe nakładało się zróżnicowanie stanowe, społeczne, kulturowe, ekonomiczne. Na Ukrainie przez wieki Polacy byli katolikami, głównie mieszczanami lub szlachtą, natomiast zdecydowana większość Rusinów (Ukraińców) to mieszkający na terenach wiejskich, prawosławni (później grekokatolicy) chłopci. Rusińska szlachta, zwłaszcza magnateria, głównie z powodów ekonomicznych i społecznych, już w wieku XVI przechodziła na katolicyzm i ulegała szybkiej polonizacji. Najbardziej zróżnicowane pod względem etniczno-religijnym były miasta, gdzie zdecydowanie dominowała ludność napływowa, głównie Polacy, Niemcy, Żydzi i Ormianie, natomiast obszary wiejskie były w większości zamieszkałe przez prawosławnych Rusinów. Tak wielopłaszczyznowe zróżnicowanie musiało rodzić napięcia i konflikty (Koter 1997, s. 26-27; Rykała, Sobczyński 2003, s. 485-490).

Na obszarze kresowym Rzeczypospolitej, w XVI w. wykształciła się specyficzna grupa ludności, zwana Kozakami. Jej geneza była związana ze zbiegostwem chłopów oraz ludności ściganej przez prawo lub po prostu lubiącej przygodę, na obszar niestabilnego i bardzo słabo zaludnionego kresowego pogranicza. Była to grupa bardzo zróżnicowana, nie tylko pod względem społecznym i zawodowym, ale także narodowościowym. Zdecydowanie przeważała ludność rusińska, ale liczni byli także Rosjanie, Polacy, Wołosi, Niemcy, Tatarzy, którzy z czasem ulegli jednak zruszczeniu. Ta bardzo różnorodna społeczność, pod wpływem specyfiki życia, praktycznie poza jakąkolwiek kontrolą, oraz stałego zagrożenia tatarsko-tureckiego, przekształciła się z czasem w swoisty wolny stan. Kozacy wykształcili własne formy osadnictwa, własną administrację i organizację wojskową oraz swoisty system demokracji wojskowej, z wybieralnym atamanem. Osiedlili się głównie na terenie tzw. Zaporozża, czyli na wschód od Dniepru i na południe od „porohów”, skalistych progów w nurcie Dniepru. Do tego obszaru szybko przylgnęła bardzo trafna nazwa „Dzikie Pola”. Żyjący tu Kozacy formalnie byli obywatelami Rzeczypospolitej, jednak rządili się własnymi prawami, nie płacili podatków, bardzo często popadali w konflikty z władzą królewską, samodzielnie podejmowali liczne wyprawy przeciwko Tatarom i Turkom, byli źródłem stałego niepokoju i destabilizacji wschodniego pogranicza Rzeczypospolitej (Koter 1997, s. 22-23; Serczyk 1990, s. 69-70).

Jednak przy odpowiedniej polityce państwa polskiego, Kozacy mogli stać się gwarantem stabilizacji i bezpieczeństwa na kresach. Doskonałym przykładem takiego wykorzystania potencjału kozackiego, była organizacja Kozaków dońskich, wykorzystywana przez państwo moskiewskie na południowych kresach Rosji, jako czynnik państwowotwórczy, stabilizujący granice (Kovalenko 1993, s. 85). Dzięki decyzjom rosyjskich carów, Kozacy dońscy uzyskali autonomię i liczne przywileje, stając się swoistymi wojskami pogranicza, bardzo istotnie przyczyniającymi się do ekspansji terytorialnej Rosji. W Rzeczypospolitej, pomimo podejmowanych prób, nie udało się wykorzystać Kozaków do politycznej i militarnej stabilizacji kresów. Wręcz przeciwnie, na skutek błędnej, niekonsekwentnej i zmiennej polityki władz państwa polskiego, żyjący na kresach Kozacy stali się, zwłaszcza w XVII w., czynnikiem destabilizującym wewnętrzną integralność i jedność terytorialną Rzeczypospolitej (Koter 1997, s. 23-25; Serczyk 1990, s. 71-73).

Pod koniec XVI w. podjęto decyzję o zawarciu kolejnej unii, ty razem religijnej, tzw. unii brzeskiej. Wywarła ona bardzo silne piętno na losach Ukrainy i trwale zmieniła strukturę wyznaniową jej mieszkańców. Została zawarta w 1596 r., na synodzie w Brześciu Litewskim, pomiędzy królem Polski Zygmuntem III oraz hierarchią Kościoła rzymskokatolickiego a częścią biskupów prawosławnych ze wschodnich obszarów Rzeczypospolitej (Polons'ka-Vasilenko 1992a, s. 343). Na mocy zawartej unii uznali oni zwierzchnictwo papieża i dogmaty katolickie, jednak zachowali odrębną liturgię, hierarchię, kalendarz i prawo kanoniczne. Zostali także dopuszczeni do polskiego senatu. Powstał tak zwany Kościół unicki (greckokatolicki)³, którego wyznawcy, należąc formalnie do Kościoła katolickiego, modlili się w obrządku wschodnim (Kłoczowski 2000c, s. 113).

Głównym celem unii było ograniczenie zasięgu prawosławia, oderwanie ludności prawosławnej i ziem zamieszkałych przez prawosławnych od wpływów Moskwy, pełniejsze scalenie ziem ukraińskich z Koroną oraz stworzenie sojuszu przeciwko islamowi. Pomimo tego, że była to unia religijna, kwestie wyznaniowe nie były najistotniejsze, ważniejsze były interesy polityczne, społeczne i gospodarcze państwa polskiego (Serczyk 1990, s. 76-77).

³ Nazwa najbardziej rozpowszechniona, pochodzi z czasów austriackich, wywodzi się od nazwy obrządku obowiązującego w tym Kościele, zwanego właśnie greckim lub bizantyńskim, który sam kształtował się na bazie liturgii greckiej i syryjskiej. Obecnie oficjalną nazwą dawnego Kościoła unickiego jest Kościół Bizantyjsko-Ukraiński (Wojewoda 1994, s. 9).

Z punktu widzenia papieżstwa, synod w Brześciu był potwierdzeniem aktu zjednoczenia prawosławia i katolicyzmu, natomiast z punktu widzenia Kościoła prawosławnego w Moskwie i Konstantynopolu, był to akt rozbicia jedności prawosławia (Davies 2001, s. 176).

Wśród prawosławnej ludności wschodniej Polski, dużej części kleru prawosławnego oraz prawosławnych bractw kościelnych, unia powszechnie przyjmowana była z olbrzymimi oporami, bardzo niechętnie, często krwawo. Najpoważniejszymi przeciwnikami unii był prawosławny wojewoda kijowski Konstanty Ostrogski oraz prawosławni biskupi Lwowa i Przemyśla, którzy odmówili przystąpienia do niej. Sytuacja częściowo ustabilizowała się dopiero na początku XVIII w., ponad 100 lat po jej formalnym podpisaniu, kiedy do unii przystąpiły „zbuntowane” diecezje przemyska i lwowska, a większość ludności ukraińskiej i białoruskiej mieszkającej na ziemiach zachodniej Ukrainy należała już do Kościoła greckokatolickiego (Kłoczowski 2000c, s. 113-114; Serczyk 1990, s. 78).

Wbrew planom zwolenników unii, nie ułatwiła ona Polsce prowadzenia polityki na ziemiach ukraińskich, a wręcz stała się kolejnym powodem konfliktów polsko-ukraińskich. Pomimo poparcia polskiego króla dla unitów, opozycja prawosławna, zwłaszcza na wschodniej Ukrainie, była bardzo silna. W 1632 r. król Władysław IV został zmuszony do uznania kijowskiej diecezji prawosławnej, sankcjonując w ten sposób istnienie w Rzeczypospolitej dwóch konkurencyjnych i zwalczających się obrządków wschodnich. Z punktu widzenia interesów Rzeczypospolitej, najbardziej niekorzystna była postawa Kozaków, którzy nie dość, że powszechnie opowiedzieli się po stronie prawosławia, to jeszcze dla poparcia swych dążeń, szukali sojuszników w państwie moskiewskim (Serczyk 1990, s. 79-81).

Podpisanie i wprowadzenie unii brzeskiej było wydarzeniem niezwykle istotnym, nie tylko pod względem religijnym, ale również politycznym, kulturowym, narodowościowym, którego konsekwencje odczuwalne są do dzisiaj. Nastąpił trwały i bardzo konflikto-geny podział wyznaniowy ludności ukraińskiej – unicy coraz silniej ciążyli do Korony, natomiast prawosławni do carskiej Rosji. Z czasem stało się to jednym z powodów doprowadzających do podziału terytorialnego i politycznego Ukrainy. Od XVIII w. rozpoczęła się trwająca praktycznie do dzisiaj, latynizacja Kościoła greckokatolickiego, który zaczął coraz bardziej oddalać się od prawosławia. Przynależność części ludności ukraińskiej do Kościoła greckokatolickiego, zwłaszcza w XIX i XX w., była istotną częścią ukraińskiej tożsamości narodowej i czynnikiem chroniącym tę ludność przed rusyfikacją.

Przecinająca Ukrainę prawosławno-katolicka granica wyznaniowa stała się jednocześnie granicą dwóch odmiennych cywilizacji, wschodniej – grecko-bizantyjskiej oraz zachodniej – łacińskiej, niosących ze sobą odmienne systemy wartości, norm i obyczajów.

Podziały wśród ludności rusińskiej wywołane ekspansją grekokatolicyzmu, negatywny stosunek władz polskich do prawosławia, próby ograniczenia przez Rzeczpospolitą rosnącej potęgi i niezależności Kozaków, prześladowania i wyzysk chłopów przez magnaterię w rządzących się własnymi prawami ogromnych latyfundiach, rosnące różnice stanowe i ekonomiczne, zahamowały dalszą integrację ziem ukraińskich z Koroną i przyczyniły się do wystąpienia bardzo silnych tendencji odśrodkowych, zwłaszcza ze strony społeczności kozackiej (Serczyk 2003, s. 62-63).

Dobrze zorganizowani pod względem wojskowym, prawosławni, rusińscy Kozacy, w naturalny sposób stanęli na czele powstań i buntów ludności rusińskiej, które były wymierzone bezpośrednio przeciwko magnaterii i szlachcie, a pośrednio przeciwko Rzeczypospolitej. Kozacy wielokrotnie podczas buntów szukali sojuszników przeciwko Polsce wśród Tatarów, Turków, Rosjan, a nawet Habsburgów (Serczyk 1990, s. 73-74). Zdarzało się także, choć dużo rzadziej, że wojska kozackie walczyły po stronie Rzeczypospolitej, zwłaszcza w wojnach z Rosją w latach 1604, 1609, 1618 i 1632. Czyniły to jednak nie z powodów politycznych, czy silnej więzi z Koroną, lecz z prozaicznej chęci wzbogacenia się. Były to ostatnie konflikty militarne z Rosją, w których Polska miała przewagę, a Rzeczpospolita na

podstawie pokoju z Deulina i Polanowa, odzyskała ziemię smoleńską, czernihowską i siewierską (Eberhardt 2009, s. 13; Serczyk 1990, s. 95-98). Najśłynniejszą wspólną bitwą wojsk polskich i kozackich, było pokonanie armii tureckiej pod Chocimiem w 1621 r. Jednak zawarty po tej bitwie traktat pokojowy nic istotnego nie zmieniał. Rozczarowani Kozacy, coraz śmielej domagali się zerwania związków z Rzeczpospolitą, intensyfikując własną politykę zagraniczną, pertraktując z Chanatem Krymskim oraz wzniecając kolejne krwawe bunt, tłumione przez wojska koronne (Kłoczowski 2000a, s. 186; Serczyk 1990, s. 100-111).

Spośród wielu powstań kozackich w XVI i XVII w., najistotniejsze konsekwencje terytorialne i geopolityczne, zarówno dla Ukrainy jak i Rzeczypospolitej, miało powstanie Bohdana Chmielnickiego z lat 1648-1656 (Kłoczowski 2002, s. 43). Kozacy sprzymierzeni z oddziałami tatarskimi oraz wsparci masowo przez – nienawidzących polskiej szlachty – ukraińskich chłopów, bardzo szybko opanowali całą Ukrainę. Chmielnicki był powstrzymywany wówczas tylko przez wojska księcia Jeremiego Wiśniowieckiego, który w trakcie tego powstania wykazał się okrucieństwem równym poczynaniom oddziałów kozackich i tatarskich. Ukraina została zniszczona na niespotykaną wcześniej skalę. Po wygranych przez wojska koronne bitwach pod Zborowem i Beresteczkiem, wpływy Chmielnickiego zostały ograniczone, jednak strona polska nie umiała wypracować rozwiązania politycznego satysfakcjonującego obie strony konfliktu. Chmielnicki nadal prowadził własną politykę zagraniczną, wielokrotnie zwracając się do cara z prośbą o wzięcie Kozaczyzny pod opiekę państwa rosyjskiego oraz uderzając wraz z Tatarami na Mołdawię, co skutecznie osłabiło jej związki z Rzeczpospolitą (Kłoczowski 2000a, s. 186-187; Serczyk 1990, s. 118-132).

Ukoronowaniem zabiegów dyplomatycznych Chmielnickiego i ciężenia „kozackiej Ukrainy” w kierunku prawosławnego państwa moskiewskiego, była zawarta w 1654 r. unia perejaśławska z Rosją, która oznaczała oddanie wschodniej i południowo-wschodniej Ukrainy pod władzę cara i podporządkowanie jej Rosji, przy zachowaniu autonomii kozackiej (Polons’ka-Vasilenko 1992b, s. 22). Dokonany wówczas przez ukraińskie elity polityczne wybór sojusznika miał mieć bardzo poważne, trwające do dziś, konsekwencje. Związanie Ukrainy z Rosją, a zatem z cywilizacją Wschodu, nie tylko nie zapewniło bytu państwowego Ukrainie, lecz przeciwnie, pogrążyło ludność ziem ukraińskich w trwającej ponad 330 lat niewoli rosyjskiej, i w konsekwencji przyniosło później utratę niepodległości, na ponad wiek, przez wszystkich niemal sąsiadów Ukrainy (Polskę, Litwę, Mołdawię i Krym).

Zawarcie unii perejaśławskiej wywołało wybuch kilkunastoletniej wojny polsko-rosyjskiej. Od tego momentu konflikt z Kozakami nie był już tylko buntem poddanych i wojną domową. Polska nie zamierzała pogodzić się z utratą wschodnich kresów Rzeczypospolitej. Tym razem to Korona sprzymierzyła się z Turcją i Chanatem Krymskim, przeciwko Rosji i Kozakom. Kolejne przemarsze wojsk i krwawe bitwy pustoszyły Ukrainę i Litwę. Sytuację militarną i polityczną Polski dodatkowo skomplikował wybuch wojny ze Szwecją, a później najazd księcia siedmiogrodzkiego Rakoczego. Zagrożone zostało istnienie Rzeczypospolitej, zaangażowanej jednocześnie w wojny z dwoma sąsiadami, ciągle walki z Kozakami oraz osłabianej zdradami części magnaterii (Kłoczowski 2000a, s. 187; Serczyk 1990, s. 136-141).

Sytuacja geopolityczna Polski stała się dramatyczna. W 1656 r., w Radnot na Węgrzech, z inicjatywy króla Szwecji, przy aktywnym współudziale Chmielnickiego, został nawet podpisany, choć niezrealizowany, rozbiór Rzeczypospolitej pomiędzy Szwecją, Brandenburgię, Siedmiogród, Bogusława Radziwiłła (Litwę) i Chmielnickiego (Ukrainę) (Kłoczowski 2000a, s. 187, Serczyk 1990, s. 142).

Rok po śmierci Chmielnickiego, w 1658 r. została podpisana pomiędzy państwem polskim a Kozakami tzw. ugoda hadziacka, która zmieniała, zawartą sto lat wcześniej, polsko-litewską unię lubelską. Przewidywała ona poszerzenie Rzeczypospolitej o trzeci, równorzędny, składnik – Księstwo Ruskie, z prawem posiadania własnych urzędów, wojska i trybunału,

składające się z województw: kijowskiego, braławskiego i czernichowskiego (Polons'ka-Vasilenko 1992b, s. 38). Rzeczpospolita Obojga Narodów przekształciła się w Rzeczpospolitą Trojga Narodów – polskiego, litewskiego, ukraińskiego, wyznanie prawosławne otrzymało pełne prawa, na terenie Rusi zniesiono unię brzeską, umożliwiono Kozakom nobilitację, unieważniono zawarte przez nich wcześniej sojusze i zabroniono hetmanom kozackim prowadzenia samodzielnej polityki zagranicznej. Umowa hadziacka uwzględniała postulaty kozackie, zachowywała jedność terytorialną Rzeczpospolitej i mogła stanowić podstawę do trwałego uregulowania stosunków polsko-ukraińskich. Jej przyjęcie przez Sejm, mimo wprowadzenia pewnych zmian, wskazywało na rzeczywistą wolę poprawy ówczesnej, bardzo trudnej, sytuacji międzynarodowej Polski i zakończenia wojen kozackich. Była to jednak decyzja bardzo spóźniona, spotkała się z oporem chłopstwa ukraińskiego i czerni kozackiej. Przeciwna była jej, mająca silne wpływy wśród Kozaków, Rosja, która interweniowała zbrojnie. Doszło do buntów i podziałów wśród Kozaków i już rok po podpisaniu, umowa hadziacka, a wraz z nią Rzeczpospolita Trojga Narodów, przestała funkcjonować. Wschodnia Ukraina była coraz wyraźniej podporządkowana Rosji (Kłoczowski 2000a, s. 188; 2000b, s. 87; Koter 1997, s. 25; Rykała, Sobczyński 2003, s. 481; Serczyk 1990, s. 152-155).

Rosja wykorzystując podziały wśród Kozaków oraz osłabienie Rzeczpospolitej kolejnymi wojnami kozackimi i potopem szwedzkim, zawarła rozejm w Andruszowie w 1667 r., potwierdzony tzw. „wiecznym” pokojem z 1686 r. (traktat Grzymułtowskiego). W wyniku tych ustaleń Rzeczpospolita utraciła na rzecz Rosji ziemię smoleńską, czernihowsko-siewierską oraz wschodnią, lewobrzeżną Ukrainę wraz z Kijowem. Został ostatecznie usankcjonowany podział Ukrainy pomiędzy Polskę i Rosję wzdłuż Dniepru, a Rzeczpospolita stawała się stopniowo rosyjskim protektoratem (Eberhardt 2009, s. 13; Serczyk 1990, s. 159). Oddanie Rosji wschodniej Ukrainy, było ogromnym geopolitycznym błędem Rzeczpospolitej, krokiem dzięki któremu państwo moskiewskie przeobraziło się w „wielką Rosję” i który przechylił szalę sił w Europie Wschodniej na stronę Moskwy (Davies 2001, s. 452).

Ostatecznie wielki XVII-wieczny ruch ukraiński, nie osiągnął swoich celów politycznych. Nie powstała zjednoczona suwerenna Ukraina, jak również nie stała się Ukraina równoprawną częścią innego państwa. Sprawa ukraińska stawała się coraz bardziej marginesowa w wielkich rozgrywkach geopolitycznych pomiędzy Rosją, Polską i Turcją. Powstania kozackie spowodowały ruinę gospodarczą i demograficzną ziem ukraińskich, a zawierane przeciwko Rzeczpospolitej sojusze z Chanatem Krymskim, ale zwłaszcza z Rosją, doprowadziły do podziału, a z czasem do upadku zarówno Ukrainy jak i Rzeczpospolitej. Nie zmienia to faktu, iż bunty kozackie, zwłaszcza powstanie Chmielnickiego, miały i mają także współcześnie bardzo istotne oraz pozytywne znaczenie dla świadomości, tradycji i tożsamości ukraińskiej (Kłoczowski 2000a, s. 188-189). Z punktu widzenia Rzeczpospolitej, powstania kozackie przyspieszyły proces jej upadku, którego już nigdy potem nie udało się skutecznie odwrócić (Davies 2001, s. 435).

Po utracie ziem na wschodzie, Rzeczpospolita została zagrożona od południa. Osłabienie Polski, a zwłaszcza niestabilna sytuacja na Ukrainie, zachęciły Turcję do ataku. W 1674 r., wojska tureckie zdobyły potężną twierdzę w Kamieńcu Podolskim i na mocy traktatu w Buczaczu, zajęły południową Ukrainę. Polityczną konsekwencją wojny z Turcją był m.in. wybór hetmana Jana Sobieskiego na króla oraz sojusz Polski przeciwko Turcji z habsburską Austrią, papieżem, Wenecją, a później także i z Rosją (tzw. Liga Święta). Paradoksalnie, pomimo bardzo ważnego zwycięstwa Polski w bitwie pod Wiedniem, pokonania Turcji i odzyskania w 1699 r., Kamieńca Podolskiego i południowej Ukrainy, pod koniec XVII w., międzynarodowa pozycja Rzeczpospolitej ulega zdecydowanemu pogorszeniu. Kilkanaście lat niszczycielskich i niezwykle kosztownych wojen z Turcją w ramach Ligi Świętej zrujnowało finanse Korony. Polska szlachta, podbudowana niedawnymi sukcesami militarnymi nad Turcją, nadal wierząca w siłę, wówczas już wewnętrznie bardzo słabej, Rzeczpospolitej, w jej

misję „przedmurza chrześcijaństwa”, nie dostrzegała niebezpieczeństwa wynikającego z jednoczesnego wzrostu potęgi trzech sąsiadów – Rosji, Austrii i Prus (Kłoczowski 2000a, s. 189-190).

W XVIII w. wszelkie próby reform, poprawy stanu finansów, wzmocnienia władzy królewskiej i armii w Rzeczypospolitej, były udaremniające intrygami sąsiadów, głównie Rosji i Prus oraz kłótniami i prywatą szlachty, osłabiającej Polskę w imię obrony „złotych wolności szlacheckich” (Beavois 2000, s. 252-253; Davies 2001, s. 475-477).

Rozbiory Polski w drugiej połowie XVIII wieku położyły kres Rzeczypospolitej szlacheckiej i polskiej państwowości na ponad 120 lat. Nie udało się wprowadzić w życie postanowień pogłębiających dotychczasową, liczącą ponad 400 lat, integrację Polski i Litwy. Rozbiory uniemożliwiły realizację zapisanego w Konstytucji 3 Maja zniesienia odrębności państwowej Korony i Litwy, w wyniku którego Rzeczypospolita miała stać się państwem jednolitym. Po czterech wiekach polityczno-kulturowej ekspansji polskości na wschód, nastąpiły kolejne stulecia rosyjskiej ofensywy na zachód (Beavois 2000, s. 243).

Rozbiory doprowadziły do podziału ziem ukraińskich pomiędzy dwa Cesarstwa – Rosyjskie i Austriackie. Dokonując rozbiorów zaborcy nie kierowali się w żadnymi kryteriami narodowościowymi, gospodarczymi czy historycznymi. Granice zaborów były całkowicie sztuczne, niszczyły tradycyjną dzielnicową i kościelną strukturę podziału ziem polskich, litewskich i ukraińskich. Zostały one wytyczone na większości odcinków wzdłuż rzek, np. Bugu, Zbrucza, Dniestru. Były to zatem klasyczne „granice dyplomatów”, najbardziej niegeograficzne spośród tzw. granic naturalnych (Koter, Kulesza 2001, s. 173).

Austria podczas pierwszego rozbioru w 1772 r. zajęła m.in. ziemie zachodniej Ukrainy: województwo ruskie (dawną Ruś Halicką) oraz część województwa podolskiego (powiat czerwonogrodzki) po rzekę Zbrucz. Na tym obszarze utworzono Królestwo Galicji i Lodomerii ze stolicą we Lwowie. Pozostałe ziemie ukraińskie – województwo kijowskie, braclawskie, Wołyń oraz dwa powiaty województwa podolskiego (kamieniecki i latyczowski) zajęła Rosja w trakcie drugiego i trzeciego rozbioru w latach 1793 i 1795. Wprowadzono nowy podział administracyjny, dzieląc prawobrzeżną Ukrainę na trzy gubernie: kijowską, wołyńską i podolską (Serczyk 1990, s. 203-204). Dla Rosji, a zwłaszcza dla Austrii, nowoprzyłączone ziemie ukraińskie, stanowiły odległe, peryferyjne pogranicza ich imperiów, nie tylko pod względem geograficznym, ale także gospodarczym i społecznym.

Obaj zaborcy starali się jak najsilniej związać przyłączone ziemie ukraińskie z własnymi państwami, zwłaszcza że tereny te nigdy wcześniej nie należały bezpośrednio ani do Rosji, ani do Austrii. Na skutek różnej polityki zaborców, w XIX w. utrwalił się kolejny podział Ukrainy, tym razem wzdłuż Zbrucza. Przejawia się on głównie w sferze świadomości narodowej i społecznej, strukturze religijnej i językowej, życiu gospodarczym (Serczyk 1990, s. 212). Podział ten okazał się bardzo trwały, jest widoczny także wśród współczesnych mieszkańców Ukrainy, zwłaszcza w ich postawach narodowych, religijnych i politycznych.

Aby przypieczętować zabór ziem ukraińskich, Rosjanie w XIX w. zaczęli nazywać ludność rusińską Małorusinami, następnie ziemie ukraińskie stały się „Małą Rosją”, a władcy rosyjscy mówili już o jednym „ludzie rosyjskim” oraz o jednej „Wszechrusi”, jednoczącej całą ludność prawosławną. Natomiast Austriacy nadal używali nazwy Rusini, a później Ukraińcy (Beauvois 2000, s. 277).

Okres rozbiorów nie oznaczał upadku magnaterii na Ukrainie i nie zachwiał potęgą, zarówno społeczną jak i ekonomiczną, polsko-litewsko-rusińskiej arystokracji. Zarówno władze rosyjskie, jak i austriackie, potwierdzały dawne tytuły arystokratyczne oraz nadawały nowe. Bardzo rozległe terytorialnie magnackie latyfundia nadal ogrywały ważną rolę w życiu gospodarczym, społecznym i administracyjnym ziem ukraińskich, nadal także były bardzo istotnym czynnikiem różnicującym i antagonizującym ludność polską i ukraińską,

podtrzymującym wśród ludności wiejskiej nienawiść do „polskiego pana” (Beauvois 2000, s. 279; Kowalski 2008, s. 45).

Rozbiorowe podziały terytorialno-polityczne ziem ukraińskich, miały w XIX w. bardzo istotny wpływ na strukturę religijną oraz – wówczas bardzo silnie z nią związaną – strukturę narodowościową jej mieszkańców. Rosja stopniowo, ale bardzo konsekwentnie likwidowała Kościół greckokatolicki na zajętych przez siebie obszarach, aż do jego oficjalnej kasacji w roku 1839. W świadomości rosyjskiej, unia brzeska była symbolem zachodniego spisku, wrogich działań Polski, zagrażających rosyjsko-prawosławnej tożsamości. Likwidacja struktur Kościoła greckokatolickiego odbywała się pod hasłami dobrowolnego powrotu wiernych do starej wiary prawosławnej. Na ziemiach ukraińskich włączonych do Cesarstwa Rosyjskiego, w połowie XIX w. już całkowicie panuje prawosławie, które dla władz rosyjskich staje się głównym – i bardzo skutecznym – narzędziem rusyfikacji ludności ukraińskiej. Natomiast na ziemiach Rzeczypospolitej zajętych przez katolicką Austrię, Kościół greckokatolicki nie tylko nie uległ likwidacji, ale dynamicznie się rozwijał, stając się Kościołem narodowo-ukraińskim, który w ogromnej mierze przyczynił się do rozwoju ukraińskiej tożsamości narodowej (Beauvois 2000, s. 277-278; Kłoczowski 2000c, s. 114-115.)

W drugiej połowie XIX w. zarówno wśród Polaków jak i Ukraińców nasiliły się tendencje narodowe i niepodległościowe, co na obszarze silnie zróżnicowanym pod względem etnicznym, religijnym i językowym, nieuchronnie musiało doprowadzić do konfliktu, zwłaszcza, że tożsamość ukraińska rozwijała się najczęściej w opozycji do Rzeczypospolitej oraz ludności polskiej. Konflikt ten był najbardziej widoczny na obszarze zachodniej Ukrainy, włączonej do Austrii, gdzie w wyniku stosunkowo liberalnej polityki, szczególnie po przyznaniu autonomii w 1867 r., mogła rozwijać się zarówno polska jak i ukraińska działalność społeczna, edukacyjna, kulturalna, religijna, a nawet polityczna. Dzięki temu w Galicji miało miejsce odrodzenie ukraińskiej tożsamości narodowej, wyraźnie wspierane przez władze austriackie jako przeciwwaga dla dążeń polskich. Natomiast na ziemiach ukraińskich pod panowaniem Cesarstwa Rosyjskiego trwała intensywna rusyfikacja ludności prawosławnej, zwalczanie języka i kultury, zarówno ukraińskiej jak i polskiej oraz dalsze antagonizowanie ludności polskiej i ukraińskiej (Beauvois 2000, s. 302-309; Davies 2001, s. 638-647).

W okresie zaborów dokonał się bardzo ważny dla dalszych losów ziem ukraińskich proces dyspersji ludności ukraińskiej. Do połowy XVII w. etnos ukraiński koncentrował się w przestrzeni od linii Preszów - Lublin - Drohiczyn na zachodzie po linię Starodub-Połtawa na wschodzie i doliny rzek Prypeć i Soż na północy. Od południa oddzielała go od Morza Czarnego szeroka ma 100-250 km strefa stepów. W toku kolejnych 200 lat dokonała się migracja ludności ukraińskiej w kierunku południowo-wschodnim. Na zachodzie oznaczało to lekkie cofnięcie się etnosu pod naporem ludności polskiej ale za to zasiedlono ogromny obszar stepowy od ujścia Dunaju po ujście Kubania, czyli w praktyce niemal całe północne wybrzeża mórz Czarnego i Azowskiego, sięgając incydentalnie na wschodzie po Wołgę w dolnym jej biegu, a przekraczając Don w odcinku ujściowym, aż na stepy Kubania. Jedynie Krym nie został w tym okresie zasiedlony przez ludność ukraińską (*Ukraina. Istoricznij atlas* 2004, s. 10-11). Fakt zasiedlenia tych stepowych ziem wschodniej i południowej Ukrainy przez etnos ukraiński nie oznaczał, że stał się on tam większością, przeciwnie, stanowił mniejszość w stosunku do Rosjan. Obecność Ukraińców na tych ziemiach była jednak później wielokrotnie podnoszona w sporach o sprawiedliwy zasięg państwowości ukraińskiej i częstokroć stanowiła argument w politycznych przetargach. Odwrotnie w przypadku roszczeń na zachodzie, tutaj odpływ ludności ukraińskiej był pomijany, a jako argument wysuwano historyczny jej zasięg jeszcze sprzed XVI w.

Fakt podziału Ukrainy pomiędzy dwóch zaborców, który utrzymał się aż do 1918 roku, miał poważne następstwa dla rozwoju narodu ukraińskiego, przyczyniając się do silnego

zróznicowania obu części kraju. Sytuacja gospodarcza rosyjskiej części ziem ukraińskich była lepsza, choć nie dotyczyło to ludności chłopskiej, której uwłaszczenie przyszło bardzo późno (1861). Carat nadawał też ogromne majątki ziemskie za zasługi swoim zausznikom zazwyczaj narodowości rosyjskiej. Wiek XIX przyniósł jednak znaczący wzrost populacji ziem ukraińskich z 7,5 mln na początku wieku do 13 mln w 1860 r. Wzrost ten opierał się głównie na przyroście ludności wsi. Południowa Ukraina zasiedlona przez kolonistów z całego cesarstwa, przede wszystkim Rosjan, a także przez obcokrajowców z kilku krajów (Niemcy, Grecy, Bułgarzy, Rumuni, Żydzi) stała się spichlerzem Rosji, głównym producentem zbóż w całym imperium (Serczyk 2001, s. 166). W 1912 roku dawała Ukraina 48% produkcji przemysłowej i 52% produkcji rolnej Rosji.

Silnie spolonizowana Ukraina Prawobrzeżna poddana została procesom rusyfikacyjnym, szczególnie po klęsce powstania z 1831 r. (Serczyk 2001, s. 174; Kłoczowski 2002, s. 191). Na Ukrainie Lewobrzeżnej dawna szlachta ukraińska zrusyfikowała się zupełnie. Ukrainę stepową skolonizowali głównie Rosjanie. W całej więc Ukrainie pan feudalny był obcy narodowo dla ludu mówiącego językiem ukraińskim. Dopiero pod koniec XVIII w. wśród szlachty ukraińskiej zaczął się budzić lokalny patriotyzm związany z dziejami Kozaczyzny i wzrost zainteresowania językiem ukraińskim.

W zaborze austriackim pańszczyznę zniesiono już w 1848 r. Nadal jednak dominowały wielkie majątki ziemskie. Przemysł rozwijał się słabo, podstawą gospodarki było rolnictwo lecz liche gleby nie sprzyjały rozwojowi nawet tej gałęzi (Serczyk 2001 s. 186-187). Ubóstwo galicyjskiej wsi ludności przeszło do historii pod pojęciem "nędzy galicyjskiej". Odmienne niż władze rosyjskie, Austriacy w swoim zaborze nie niszczyli kultury i języka ukraińskiego, lecz od końca XIX wieku nawet je wspierali traktując to jako przeciwwagę dla ekspansji kultury polskiej (Olszański 1994, s. 26). Poróżnienie Ukraińców i Polaków leżało w interesie władz ułatwiając rządzenie wielonarodową prowincją. Dlatego w Galicji Wschodniej ukraińska tradycja, język i kultura były znacznie silniej zakorzenione niż w regionach Ukrainy pod zaborem rosyjskim. Większa była w monarchii austro-węgierskiej swoboda polityczna narodów. Ukraińcy byli reprezentowani w cesarsko-królewskim parlamencie w Wiedniu (Olszański 1994, s. 34-35). Jedynie w należącej do Węgier części Ukrainy (Zakarpaciu) postępował proces madziaryzacji (Subtel'nij 1991, s. 223).

XIX-wieczny podział ziem ukraińskich, miał istotny wpływ na sytuację geopolityczną oraz wewnętrzną Polski w XX w. Nie dające się pogodzić uprzedzenia i polsko-ukraińskie aspiracje narodowościowe w Galicji, przerodziły się w otwartą walkę, która wielokrotnie w XX w. destabilizowała sytuację Rzeczypospolitej. Po I wojnie światowej Polska odzyskała cały obszar Galicji, a wschodnia granica przebiegała wzdłuż rzeki Zbrucz, identycznie jak od końca wieku XVIII przez ponad 120 lat granica pomiędzy Austrią i Rosją. W konsekwencji takiego podziału terytorialnego, w granicach odrodzonej Polski zamieszkiwała najbardziej świadoma swej tożsamości i odrębności narodowo-religijnej część narodu ukraińskiego.

Istotnym wydarzeniem dla przyszłych relacji polsko-ukraińskich było wyłączenie w 1915 r. przez władze carskie guberni chełmskiej z Królestwa Polskiego i włączenie jej bezpośrednio do Rosji (Ślusarczyk 1992, s. 52). Akt ten stał się w 1917 r. argumentem dla ustalania zachodniej granicy państwowości ukraińskiej.

Wybuch pierwszej wojny światowej zapoczątkował umiędzynarodowienie kwestii ukraińskiej. Ukraińcy walczyli w armiach zaborców, podobnie jak Polacy, często przeciw braciom i krewnym. Około 4 milionów Ukraińców znalazło się w różnych armiach. W Rosji, Ukraińcy w większości byli wierni swej ciemierzycielce i swoje losy wiązali z jej zwycięstwem. Także w Austro-Węgrzech część Ukraińców związana z cesarstwem widziała swą przyszłość w zjednoczeniu całej Ukrainy pod berłem Habsburgów w kilkuczęściowym imperium równorzędnych narodów, z których jednym miała być Ukraina.

Wojna toczyła się również na ziemiach ukraińskich. 21 sierpnia 1914 roku armia rosyjska zajęła Lwów i podeszła pod Przemyśl i Czerniowce. W 1915 roku Austriacy przeszli do kontrofensywy odzyskując Przemyśl, Lwów, a potem prawie całą Galicję i Bukowinę zdobywając nawet część Wołynia. W lecie 1916 r. Rosja znów odzyskała część utraconych obszarów - Łuck, Brody i Bukowinę (Serczyk 2001, s. 245).

Początkowo sytuacja wojenna rozwijała się niekorzystnie tak dla ewentualnej państwowości Polski jak i Ukrainy, jednak pod koniec wojny podobieństwa w sytuacji politycznej obu narodów zanikły a pojawiło się widmo konfliktu o wspólną przestrzeń, przez obie nacje postrzeganą jako ojcowizna. Dodatkowo różnicował sytuację geopolityczną Polski i Ukrainy, fakt, iż państwowości okupanta zajmującego większość ziem ukraińskich rozpadła się w wyniku rewolucji już w lutym 1917 r., podczas gdy mocarstwa okupujące ziemie polskie, a także zachodnie fragmenty ziem ukraińskich rozpadły się dopiero na jesieni 1918 r.

Państwowość ukraińska powstała więc aż o 20 miesięcy wcześniej niż polska i natrafiła na pustkę polityczną powstałą po upadającym Cesarstwie Rosyjskim. Już dwa dni po utworzeniu w Rosji Rządu Tymczasowego proklamowano 17 marca 1917 r. w Kijowie powstanie Ukraińskiej Centralnej Rady, stanowiącej reprezentację ukraińskich interesów narodowych (Darski 1993, s. 18). Nowe władze miały do dyspozycji całą przestrzeń zasiedloną przez etnos ukraiński, na wschód od linii frontu, aż po Wołgę i Kubań. Z ziem pozostających dotąd pod zaborem austro-węgierskim na wschód od linii frontu pozostawały tylko drobne fragmenty (Bukowina i część Podola). Zatem obszarem funkcjonowania Centralnej Rady na ziemiach ukraińskich mógł być cały zabór rosyjski, poszerzony na wschodzie nawet o ziemie, które nigdy w skład Rzeczypospolitej nie wschodziły (Dzikie Pola, Kubań, Krym, Południowa Besarabia) (*Ukraina. Istoricznij atlas* 2005, s. 2-3). Jednakże rozwój sytuacji w Rosji sprawił, że państwowość ukraińska napotkała przeciwników tak w rosyjskich siłach republikańskich jak i utrzymujących się na ziemiach ukraińskich wojskowych formacjach armii carskiej, a przede wszystkim pośród nowej siły politycznej – bolszewików.

Początkowe roszczenia władz ukraińskich ograniczały się jedynie do autonomii ziem ukraińskich (bardzo szeroko zakreślanych) w ramach przyszłej demokratycznej i federacyjnej Rosji. Rosyjski Rząd Tymczasowy początkowo akceptował to żądanie ale później zaczął się z tego wycofywać (Serczyk 2001, s. 255). Centralna Rada podjęła więc działania jednostronne proklamując 23 czerwca 1917 r. Pierwszy Uniwersał ustanawiający autonomię Ukrainy w składzie Rosji. Wydarzenia te zbiegły się z dalszym przesunięciem frontu na zachodzie na linię Zbrucza i Seretu, co oznaczało już utratę całości zaboru austro-węgierskiego (Galicji). Pomimo, iż Ukraina, jak twierdził Lenin, należała do najmniej bolszewickich regionów Rosji (było tu nie więcej niż 3 tys. działaczy), klęski wojenne zaktywizowały tę opcję polityczną także na ziemiach ukraińskich. Na wsiach poparciem chłopstwa cieszyli się zamożni włościanie. Tylko w kilku zakładach przemysłowych idee bolszewickie miały szerszy posłuch (zakłady Arsenał w Kijowie, niektóre kopalnie i huty w obu zagłębiach donieckim i krzyworoskim). Klęski wojenne i kryzys gospodarczy sprzyjały jednak wzrostowi wpływów bolszewików i po kilku miesiącach ich zwolennikami było ponad 3% robotników. Umożliwiało to już sformowanie bolszewickich grupy terrorystycznych (pod nazwą Gwardii Czerwonej), formacji zbrojnej zmierzającej do przejęcia siłą władzy w kraju. Rząd Ukrainy ułatwiał sytuację bolszewikom gdyż zwlekał z powołaniem własnej armii, wiążąc swoje nadzieje z demokratyczną Rosją.

W obliczu bolszewickiego niebezpieczeństwa 13 lipca 1917 r., zawarto układ, w którym rosyjski Rząd Tymczasowy uznał autonomię Ukrainy (Serczyk 2001, s. 256; Olszański 1994, s. 41). Do ukraińskiego parlamentu - Centralnej Rady weszli przedstawiciele mniejszości narodowych (w tym 20 Polaków).

Przełomowym momentem w dziejach Rosji, w tym również ziem ukraińskich, był dokonany 7 listopada 1917 roku przewrót bolszewicki, obalający legalną władzę Rządu

Tymczasowego i ustanawiający w Rosji władzę sowiecką. Wydana równocześnie przez Lenina - Deklaracja Praw Narodów Rosji pozornie uznawała prawo wszystkich narodów do samostanowienia. Biorąc to za sygnał do współpracy siły podległe Centralnej Radzie wspólnie z Gwardią Czerwoną w dniach 10-13 listopada wyparły z Kijowa wojska wierne rosyjskiej władzy demokratycznej (Serczyk 2001, s. 260). Wkrótce udało się Ukraińcom wyprzeć ze stolicy również obce narodowo oddziały gwardyjskie. Władza Centralnej Rady objęła dużą część etnicznych ziem ukraińskich, ale bez Krymu, gdzie utrzymywały się nadal wojska białogwardyjskie i obszarów leżących poza linią frontu.

W takiej sytuacji 20 listopada 1917 r. Centralna Rada proklamowała Ukraińską Republikę Ludową (URL) w federacyjnym związku z Rosją. Sytuacja nowego państwa była bardzo trudna, przez kraj przemieszczały się w sposób niekontrolowany różnorodne formacje zbrojne, na prowincji panowała anarchia, przemysł i rolnictwo były w ruinie. Choć Ukraina zyskała poparcie państw Ententy to formowanie jej administracji i armii przebiegało bardzo powoli, sabotowane przez bolszewików i rosyjską reakcję. Rosja nie zamierzała dopuścić od rozpadu imperium, w tym zgodni byli zarówno bolszewicy jak i monarchiści jednakowo wrodzy samodzielności ukraińskiej (Wandycz 2000, s. 450).

Sukcesem nowej republiki było stłumienie puczu bolszewickiego w Kijowie 13 grudnia 1917 i oczyszczenie stolicy zarówno z Gwardii Czerwonej jak i oddziałów rosyjskich (Olszański 1994, s. 44).

Władze bolszewickiej Rosji formalnie uznały URL ale było to posunięcie taktyczne. Chodziło o zgodę Ukrainy na przemarsz powracających z frontu Kozaków, potrzebnych nad Donem do tłumienia antybolszewickiego powstania.

Położenie militarne URL stawało się trudne. Na Krymie od początku wojny ujawniły się dążenia niepodległościowe a 16 grudnia 1917 r. Kongres Muzułmański ogłosił niepodległość Krymu (Agadżanov, Sacharov 1988, s. 87). W końcu grudnia 1917 r. bolszewicy wystąpili zbrojnie przeciwko władzy ukraińskiej. Oddziały Gwardii Czerwonej wyruszyły z Biełogrodu i Briańska w Rosji oraz z Homla na Białorusi, wcześniej już opanowanych przez bolszewików. W sile ok. 30 tysięcy gwardzistów uderzyli na Ukraińską Republikę Ludową, która dysponowała wówczas tylko 16 tysiącami żołnierzy. Bolszewicy zdobyli Charków 26 grudnia 1917 r. i następnego dnia proklamowali tam Radziecką Ukraińską Republikę Ludową, sugerując, że będzie to odrębne od Rosji niezależne państwo komunistyczne (Olszański 1994, s. 45). Rosja Sowiecka natychmiast uznała ten twór i obiecała wszechstronną pomoc. Wkraczające na Ukrainę rosyjskie siły bolszewickie zajmowały kolejne miasta Jekaterynosław, Połtawę, Odessę i zmierzały do Kijowa.

Dopiero w takiej sytuacji Centralna Rada zdecydowała się ostatecznie zerwać związki z Rosją Sowiecką i 22 stycznia 1918 roku mocą IV Uniwersału proklamowała pełną niepodległość Ukrainy, drugiego w dziejach w pełni samodzielnego państwa ukraińskiego i pierwszego państwa narodu ukraińskiego (Konaševič 1990, s. 13-16). W odpowiedzi bolszewicy wywołali kolejne powstanie w Kijowie 25 stycznia zwyciężając równocześnie Ukraińców w kilku bitwach i prawie bez walki zajęli stolicę (Olszański 1994, s. 46). Resztki wojsk ukraińskich schroniła się na Wołyń, gdzie musiała się bronić w oblężeniu, gdyż wojska tej części frontu też opanowali bolszewicy.

Nie doczekawszy się wsparcia ze strony aliantów, w zaistniałej sytuacji Ukraińska Republika Ludowa rozpoczęła 9 lutego 1918 r. w Brześciu rokowania pokojowe z państwami centralnymi (Serczyk 2001, s. 266; Subtel'nij 1991, s. 307; Polons'ka-Vasilenko 1992b, s. 480). W ich wyniku poza pomocą żywnościową URL otrzymała też zyski terytorialne w postaci guberni chełmskiej i Podlasia po linię Tarnogród - Biłgoraj - Szczepieszyn - Krasnystaw - Radzyń Podlaski - Międzyrzec Podlaski - Sarnaki - Mielnik - Kamieniec Litewski i Prużany, a więc obszary głęboko sięgające w dzisiejsze terytorium Polski. Dodatkowo w tajnej umowie Austria obiecała podzielić Galicję na dwa odrębne kraje i

ustanowić w Galicji Wschodniej autonomię ukraińską, jednakże po ujawnieniu tego faktu wycofała się z umowy (Serczyk 2001, s. 266). Choć układ brzeski ewidentnie naruszał interes narodowy Polaków, nikt z nimi tego nie konsultował, a brak państwowości polskiej powodował, iż nie było komu upomnieć się o polską rację stanu. Ukraina podpisując układ brzeski zerwała z Ententą, która wycofała uznanie dla tego państwa. Wojska niemieckie wkroczyły na Ukrainę 19 lutego, a austro-węgierskie 27 lutego 1918 r. udzielając jej pomocy przeciwko bolszewikom. Przez kolejne dziewięć miesięcy oba państwa sprawowały faktycznie okupacyjną władzę na zajętych terytoriach (Olszański 1994, s. 49). Centralna Rada, pomimo formalnego jej rozwiązania przez niemieckie władze okupacyjne ogłosiła 29 04 konstytucję URL, reformę rolną i wybrała prezydenta państwa. Tego samego dnia Niemcy skłonili oficerów ukraińskich, aby dokonali puczu wojskowego. Obalono rząd i CR ustanawiając dyktaturę zwaną hetmanatem. Dyktatorem (hetmanem) wybrano gen. P. Skoropadskiego (Podraza, Pankowicz 2001, s. 261). Rozbrojono armię ukraińską, która jeszcze w styczniu odbiła od bolszewików Żytomierz, gdzie ulokowano tymczasową stolicę państwa. Niemcy zajęli też Krym i flotę czarnomorską. Władze Radzieckiej Ludowej Republiki Ukrainy schroniły się w Taganrogu i nie były przez Niemców niepokojone, jako że nie posiadały żadnej realnej władzy (Serczyk 2001, s. 267). Tam bolszewicy zwołali konferencję na której powołano odrębną ukraińską partię bolszewicką, co oznaczało akceptację idei niepodległości Ukrainy. Moskwa nie zamierzała tolerować takiej polityki komunistów ukraińskich i w odpowiedzi na zwołanym w Moskwie w lipcu 1918 r. Zjeździe Komunistycznych Organizacji Ukrainy utworzyła ukraińską sekcję rosyjskiej partii bolszewików, zlikwidowała też rząd Ukrainy Sowieckiej. Szefem partii mianowano nadwożańskiego Niemca Emenuela Kwirynga, przeciwnika odrębności narodowej (Olszański 1994, s. 51).

Natomiast hetmanat przybrał nazwę Państwa Ukraińskiego. Hetman otaczał się Rosjanami i z nich tworzył siły zbrojne gotowe walczyć z narodem ukraińskim (Subtel'nij 1991, s. 310-311). Nie uzyskano też obiecanych terytoriów w Polsce, choć rozpoczęto tu formowanie administracji ukraińskiej. Niemcy nie przekazali też Ukrainie Kubania, gdzie jeszcze w październiku 1917 r. powstała Krajowa Rada Kozacka, proklamując Republikę Kubańską w federacyjnym związku z Rosją, a po bolszewickim przewrocie całkowitą niepodległość (Olszański 1994, s. 52). Okres hetmański miał jednak również pozytywne strony, był okresem względnego spokoju, co pozwoliło odbudować ukraińską. Ponownie jednak zaniedbano sprawę budowy własnej silnej armii. Chłoptwo obróciło się przeciwko państwu ukraińskiemu, wybuchały powstania. Przywódcy powstańczy dysponowali silnymi armiami niektórzy, tak jak Nestor Machno w stepach nadazowskich, tworzyli nawet faktycznie niezależne państwa (Serczyk 2001, s. 275; Olszański 1994, s. 58).

Dla ratowania osłabionej pozycji politycznej hetman dokonał samobójczego kroku - 14 listopada 1918 r. ogłosił federację Ukrainy z Rosją (Darski 1993, s. 20; Subtel'nij 1991, s. 313). W odpowiedzi powstał Dyrektoriat Ukraińskiej Republiki Ludowej, którego członkowie pod przewodnictwem Semena Petlury, udali się do siedziby 3,5 tysięcznego oddziału Strzelców Siczowych w Białej Cerkwi, skąd wezwali do powstania przeciwko Niemcom i hetmanatowi. Powstańcy rozbili siły hetmańskie 18 listopada 1918 r. pod Motowydliwką, a 24 listopada przystąpili do oblężenia Kijowa (Olszański 1994, s. 55; Polons'ka-Vasilenko 1992b, s. 505).

Zbiegło się to z wybuchem rewolucji w Niemczech i władze okupacyjne pozbawione dyrektyw z Berlina wołały zachować neutralność w tym konflikcie. Hetman musiał uchodzić z kraju a siły republikańskie zdobyły Kijów 14 grudnia (Serczyk 2001, s. 270).

Niemcy nie okazali się całkiem neutralni, gdyż zawarli umowę z bolszewikami, przekazując im swoje uzbrojenie i kontrolę nad Wschodnią Ukrainą z Charkowem w zamian za prawo tranzytu przez bolszewickie terytorium Białorusi do Prus Wschodnich. Nad północą granicą

Ukrainy nadal stały ogromne siły bolszewickie, a nad dolnym Dnieprem białogwardyjskie (Olszański 1994, s. 55). Wybrzeże okupowały wojska Ententy, za Dniestrem byli Rumuni a od zachodu zbliżał się front polski, którego południową część obsadziła Ukraińska Armia Halicka. W takiej sytuacji Rosja Sowiecka 13 listopada 1918 r. wypowiedziała traktat brzeski i wydała dyrektywę zajęcia okupowanych dotąd obszarów Rosji wraz z Ukrainą, Białorusią, krajami bałtyckimi, Polską i Finlandią, choć formalnie uznała już niepodległość tych państw. Wojska bolszewickie wkroczyły na Ukrainę zdobywając 3 stycznia 1919 r. Charków, gdzie przeniesiono rząd Ukrainy Sowieckiej i proklamowano 6 stycznia Ukraińską Socjalistyczną Republikę Radziecką, formalnie niepodległe państwo, faktycznie całkowicie zależne od Moskwy (Serczyk 2001, s. 270). Dyrektoriat popełnił błąd polityczny przyjmując pośrednictwo Rosji Sowieckiej w tym konflikcie, co nadawało mu charakter wojny domowej na Ukrainie. W tym czasie interweniujące wojska lądowe i siły morskie francuskie, greckie i amerykańskie zajęły południe Ukrainy - Sewastopol, Odessę, Mikołajów i Cherson odcinając ją od morza i wspierając siły antybolszewickiego ale także antyukraińskiego gen. Denikina (Darski 1993, s. 20).

Całkowicie odmiennie rozegrała się kwestia państwowości ukraińskiej na zachodzie kraju pod okupacją wojsk austro-węgierskich. Działania ukraińskie na tym obszarze, zasiedlonym przez ludność polską i żydowską (w miastach) oraz ukraińską i polską (na wsi) wyprzedziły powstanie struktur państwowości polskiej zaledwie o nieco ponad tydzień. W Galicji Wschodniej, dzięki przychylności władz austriackich, Ukraińcy zdołali 1 listopada 1918 roku opanować Lwów i proklamować Państwo Ukraińskie, 13 listopada przekształcone w Zachodnio-Ukraińską Republikę Ludową (ZURL) (Sybtel'nij 1991, s. 321-322; Serczyk 2001, s. 285; Polons'ka-Vasilenko 1992b, s. 510). Państwo to obejmowało ziemie pomiędzy Sanem a Zbruczem o powierzchni 44 tys.km², ale zamierzano je rozciągnąć na cały obszar etnograficznie ukraiński, co napotkało opór Polaków i Rumunów.

We Lwowie młodzież polska wspierana przez nieliczne oddziały POW stawiała zacięty opór Ukraińcom, aż do czasu odsieczy wojsk polskich 21 listopada. Rząd Z-URL przeniósł się wtedy do Stanisławowa, a wykorzystując sytuację Rumunia przyłączyła 28 listopada Bukowinę. Już wcześniej 9 kwietnia 1918 r. zdołali Rumuni zająć Besarabię, gdzie Ukraińcy stanowili tylko 28% ludności (Polons'ka-Vasilenko 1992b, s. 511).

Oba państwa ukraińskie w obliczu tak trudnej sytuacji postanowiły dokonać zjednoczenia, co potwierdził Dyrektoriat URL 22 stycznia 1919 kolejnym uniwersałem (Subtel'nij 1991, s. 323). Niestety rozpoczęta 6 stycznia ofensywa bolszewicka doprowadziła do utraty Kijowa, a wkrótce reszty terytorium URL na Wołyniu i Podolu. Od zachodu posuwały się wojska polskie i po kilku dniach napotkały oddziały bolszewickie. Wobec zagrożenia Europy bolszewicką agresją Ententa zezwoliła Polsce zająć Wschodnią Galicję po Zbrucz obsadzając całkowicie terytorium Z-URL (Serczyk 2001, s. 286). Walka dyplomatyczna o uznanie tego faktu trwała jeszcze kilka lat (Podraza, Pankowicz 2001, s. 261).

W maju 1919 URL postanowiła nawiązać kontakty z Polską, a 21 kwietnia 1920 podpisała układ o wspólnej walce z bolszewikami, w zamian za co Ukraina rezygnowała z zachodniej części kraju na rzecz Polski (Olszański 1994, s. 71; Subtel'nij 1991, s. 327). Realizacją tych planów była ofensywa wojsk marszałka Józefa Piłsudskiego wraz z ukraińską armią atamana Semena Petlury, rozpoczęta 25 kwietnia 1920 r., w trakcie której obie armie zajęły Kijów (Darski 1993, s. 23). Niestety już 5 czerwca kontrofensywa bolszewickiej konnicy Budionnego przełamała front, 12-16. bolszewicy zajęli Kijów, a potem całą Zachodnią Ukrainę, gdzie proklamowali władzę sowiecką. Wojska sowieckie podeszły pod Warszawę, ale tutaj 15-16 sierpnia 1920 roku poniosły słynną klęskę, decydującą o losach wojny (Serczyk 2001, s. 283). Traktat ryski z 18 marca 1921 roku pomiędzy Polską a sowieckimi władzami Rosji i Ukrainy przydzielił Zachodnią Ukrainę Polsce. Jednakże pełnię praw Rzeczypospolitej do Galicji Wschodniej aliancka Konferencja Ambasadorów uznała dopiero 15 marca 1923 r., nakładając jednocześnie obowiązek nadania jej autonomii, z czego Polska

wywiązała się jedynie częściowo w lipcu 1924 r. Już wcześniej 3 marca 1919 r. Czechosłowacja uzyskała Ukrainę Zakarpacką (Ruś Podkarpacką) (Olszański 1994. s. 81; Serczyk 2001. s. 287)

Okres pięciolecia 1917-1922 był dla ziem ukraińskich niezwykle burzliwy politycznie i obfitował w liczne akty państwowotwórcze, różnorodnych proveniencji politycznych, mniej lub bardziej efemeryczne, które w polskiej literaturze są bardzo słabo udokumentowane (tab. 2, rys. 5).

Tab. 2. Przemiany terytorialne na ziemiach ukraińskich w okresie 1917-1922

Data	Wydarzenie o charakterze państwowotwórczym i aneksja terytorium
23.06.1917	Proklamowano autonomię Ukrainy w składzie planowanego sfederowanego państwa rosyjskiego, stol. Kijów
13.07.1917	Rosja przyznaje Ukrainie ograniczoną autonomię bez określenia jej terytorium
17.08.1917	Rosja określa obszar autonomicznej Ukrainy jako gubernie: kijowska, podolska, połtawska oraz część wołyńskiej, czenihowskiej i ogranicza zakres jej autonomii
14.09.1917	Po proklamowaniu Rosji republiką, ogłoszono Ukrainę autonomiczną częścią Republiki Rosyjskiej
3.11.1917	W Kiszyniowie kongres żołnierzy besarabskich proklamował polityczną i kulturalną autonomię Besarabii w ramach przyszłego federacyjnego państwa rosyjskiego. Utworzono Radę Krajową (Statul Țării).
7.11.1917	Na drodze puczu w Republice Rosyjskiej ustanowiono władzę radziecką
10.11.1917	Formalne proklamowanie w Rosji ustroju socjalistycznego – Rosyjska Republika Radziecka
13.11.1917	Na większości terytorium Ukrainy utrzymuje się dotychczasowa władza autonomiczna. Władzę radziecką proklamowano tylko w obwodzie donieckim (Ługańsk, Makiejewka, Gorłowska, Szerbinówka, Lisiczańsk, Kramatorsk).
20.11.1917	Proklamowanie Ukraińskiej Republiki Ludowej w federacyjnym związku z przyszłą demokratyczną Republiką Rosyjską. Rozszerzenie terytorium Ukrainy o gubernie: chersońską, charkowską, jekaterynosławską i północną część taurydzkiej (bez Krymu), pow. 560,5 tys.km ² , stol. Kijów.
25.11.1917	W części Charkowa ustanowiono władzę radziecką.
28.11.1917	Proklamacja przez krymsko-tatarski Kurultaj niepodległości Demokratycznej Republiki Krymu (zwanej też Krymską Rep. Ludową), stol. Baczysaraj.
20.12.1917	Wojska Rosyjskiej Republiki Radzieckiej wkraczają na terytorium Ukraińskiej Republiki Ludowej, zajmując Charków (26. 12.).
23.12.1917	Proklamowanie na obszarze Besarabii Demokratycznej Republiki Mołdawii (zwanej też Mołdawską Republiką Ludową), pow. 44 tys. km ² , stol. Kiszyniów (mołd. – Chisinau). Władze republiki wystąpiły do państw Ententy z prośbą o uznanie faktu jej oderwania się od Rosji.
27.12.1917	Na okupowanym przez Rosję Radziecką obszarze wschodniej Ukrainy proklamowano Ukraińską Socjalistyczną Republikę Radziecką (w skrócie USRR) jako autonomiczną część przyszłej federacyjnej Rosyjskiej Republiki Radzieckiej, stol. Charków.
9.01.1918	Wojska Rosyjskiej Rep. Radzieckiej zajmują dalsze miasta Ukraińskiej Republiki Ludowej - Jekaterynosław, Połtawę oraz 20.01 - Odessę i 26.01. - Konotop.
14.01.1918	W Kiszyniowie proklamowano Mołdawską Republikę Radziecką w składzie Rosyjskiej Federacyjnej Rep. Radzieckiej, stol. Kiszyniów.
18.01.1918	Do Mołdawii wkraczają wojska Ukraińskiej Rep. Ludowej, a 19.01. także wojska Rumunii likwidując tam do 02.1918 władzę radziecką.
22.01.1918	Ukraińska Republika Ludowa (w skrócie URL) proklamuje całkowitą niepodległość od Rosji nie odrzucając jednak w przyszłości jakiegś formy federacji, stol. Kijów.
22.01.1918	W Sewastopolu (Krym) proklamowano władzę radziecką na prawach guberni, w składzie Rosyjskiej Republiki Radz., likwidując (19.02.) niepodległość Demokratycznej Rep. Krymu.
25.01.1918	Rosja Radziecka oficjalnie przyjęła nazwę – Rosyjska Socjalistyczna Republika Radziecka (w skrócie RSRR).
25.01.1918	Proklamowanie władzy radzieckiej w części Kijowa. Wojska Rosyjskiej SRR zajmują dalsze obszary Ukraińskiej Rep. Lud. - Bachmacz (27. 01.) i Kijów (8. 02.).
25.01.1918	Proklamowanie Doniecko-Krzyworoskiej (Federacyjnej) Republiki Radzieckiej w składzie Rosyjskiej SRR, na obszarze wschodnioukraińskich guberni: jekaterynosławskiej, charkowskiej, części chersońskiej oraz na części rosyjskich obwodów rostowskiego i kamieńskiego, stol.

	Charków.
30.01.1918	Stolica Ukraińskiej SRR przeniesiona do Kijowa.
31.01.1918	Proklamowanie na obszarze guberni chersońskiej i besarabskiej Odesskiej Republiki Radzieckiej, stol. Odessa
6.02.1918	W warunkach okupacji przez wojska Rumunii w Kiszyniowie Rada Krajowa proklamuje suwerenność Demokratycznej Republiki Mołdawii.
8.02.1918	Stolica Ukraińskiej SRR przeniesiona do Kijowa. Władze URL przenoszą się tymczasowo do Żytomierza.
9.02.1918	Mocą układu brzeskiego Ukraina Republika Ludowa przyłącza z Przywiślańskiego Kraju (Królestwo Polskie) gubernię chełmską oraz Podlasie po linię Tarnogród - Biłgoraj - Szczebrzeszyn - Krasnystaw - Puchaczów - Radzyń Podl. - Międzyrzecz Podl. - Sarnaki - Mielnik - Kamieniec Litewski - Prużana - Jez. Wyganowskie. Ukraina Rep. Lud. - pow. 620,9 tys.km². Wobec ataku rosyjskich wojsk bolszewickich na Żytomierz, władze URL przenoszą się do Sarn.
9.02.1918	Rada Krajowa Demokratycznej Rep. Mołdawii ogłasza wolę przyłączenia jej do Rumunii.
16.02.1918	URL prosi o pomoc Niemiec i Austro-Węgier przeciw agresji wojsk bolszewickiej Rosji.
17.02.1918	URL zgadza się przekazać sprawę granicy z Austro-Węgrami na odcinku galicyjskim specjalnej komisji arbitrażowej.
18.02.1918	Wojska niemieckie rozpoczęły ofensywę przeciw wojskom Rosji Radz. na froncie wschodnim na linii Łuck – Dubno, do 20.02. osiągając linię kolejową Równe-Sarny-Łuniniec, atakując przez Berdyczów i Koziatyń w kierunku Kijowa. Niemcy wyparły też wojska czeskie z Żytomierza
18.02.1918	Mołdawska Rep. Ludowa na obszarze pozostającym pod wojskową administracją rumuńską proklamuje niepodległość jako Republika Mołdawii, stol. Chisinau.
19.02.1918	Wojska Austro-Węgier podejmują ofensywę wspierając prowadzoną na całym froncie ofensywę niemiecką. Wojska obu państw zajmują dalsze obszary Ukrainy i osiągają do 3.03. linię Dniepr - Czerkasy i dalej ku zachodowi pod Żmerynkę i Kamieniec Podolski. Niemcy na mocy układu brzeskiego okupują Ukraińską Republikę Ludową, od 27.02. okupują ją także Austro-Węgry.
19.02.1918	Likwidacja niepodległości Demokratycznej Republiki Krymu przez wojska bolszewickiej Rosji.
19.02.1918	Stolica Ukraińskiej Rep. Lud. przeniesiona tymczasowo do Żytomierza.
02.1918	Proklamacja Republiki Huculskiej, stol. Jasinia
1.03.1918	Stolica Ukraińskiej Rep. Ludowej ponownie przeniesiona do Kijowa, pozostającego pod okupacją niemiecką.
3.03.1918	Mocą brzeskiego traktatu pokojowego ustalono granicę Rosji z Niemcami na obszarze od Bałtyku po Ukrainę. Pod okupacją niemiecką pozostaje duża część Ukrainy. Obszar okupacji niemieckiej powiększa się o 150 tys.km². Układ przewiduje rozwiązanie federacji radzieckich republik Rosji i Ukrainy (ratyfikowany tylko przez Rosję).
8.03.1918	Porozumienie Niemiec i Austro-Węgier o rozgraniczeniu stref kontrolowanych przez wojska obu sojuszników na Ukrainie, Białorusi i w Mołdawii. Granicą ustanowiono rzekę Boh od Olhopola o ujście.
9.03.1918	Mocą układu w Jassach pomiędzy Rumunią z jednej strony a Rosją Radziecką i Odesską Rep. Radz. z drugiej strony, Rumunia deklaruje wycofanie swych wojsk z Mołdawii (Besarabii) w ciągu dwóch miesięcy.
13.03.1918	Wojska niemieckie zajmują centrum Odessy likwidując Odesską Rep. Radziecką. Do mołdawskiej części terytorium tej republiki wkraczają wojska Rumunii, do 15.03 likwidując tam władzę radziecką.
14.03.1918	Wojska Austro-Węgier wypierają ostatnie oddziały sowieckiej Rosji z Odessy. Konflikt niemiecko-austriacki o kontrolę nad portem odesskim.
18.03.1918	Proklamowanie na obszarze powiatów: odesskiego, tyraspolskiego i ananiewskiego Wolnej Republiki (lub Wolnego Miasta) Odessa.
22.03.1918	Proklamacja na Krymie Radzieckiej Socjalistycznej Republiki Taurydy obejmującej powiaty: symferopolski, teodozyjski, jałtański, eupatoryjski i perekopski
22.03.1918	Obwód Doński (Obwód Wojska Dońskiego) proklamuje przyłączenie się do Ukraińskiej Rep. Ludowej.
04.1918	Niemcy i Austro-Węgry okupują całe terytoria Ukrainy i Krymu do linii Rostów - Millerowo - Równienki - Białogród. Stolicę Ukraińskiej Socj. Rep. Radzieckiej przeniesiono do okupowanego przez wojska niemieckie Taganrogu. Poszerzenie autonomii USRR w ramach Rosyjskiej FSRR.
9.04.1918	Demokratyczna Republika Mołdawii przyłączyła się do Rumunii.

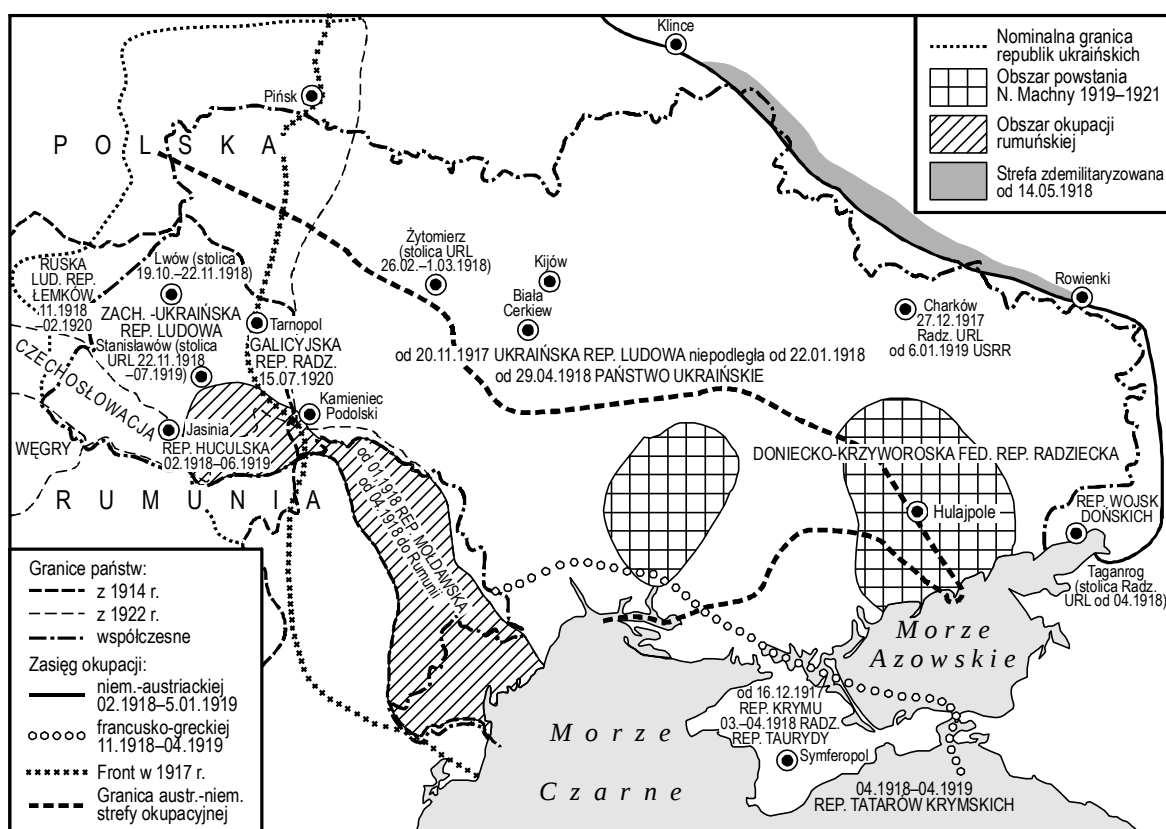
28.04.1918	Pozostająca pod okupacją niemiecko - austro-węgierską Ukraińska Republika Ludowa przekształcona w hetmanat - Państwo Ukraińskie.
30.04.1919	Likwidacja Radzieckiej Socjalistycznej Republiki Tauridy na Krymie, zajętej przez wojska URL
5.05.1918	W Odessie władze bolszewickiej Rosji tworzą Tymczasowy Robotniczo-Chłopski Rząd Besarabii i formują Besarabską Armię Czerwoną, która wyrusza do Mołdawii.
14.05.1918	Utworzenie na obszarze RFSRR pomiędzy Klińcami a Rówienkami strefy zdemilitaryzowanej - Terytorium Neutralnego, pasa szerokości 20-30 km wzdłuż linii demarkacyjnej z okupowaną przez Niemcy Ukrainą.
06.1918	Na okupowanym przez Niemcy Krymie proklamowano niepodległość tatarskiego Chanatu Krymskiego.
07.1918	Znaczne ograniczenie autonomii Ukraińskiej SRR w ramach RFSRR.
07.1918	Rumunia okupuje Besarabię. Własne organizacje quasi-państwowe na Ukrainie tworzą lokalni atamani Hryhoriew (okolice Chersonia), Zelenyj (okolice Trypola) i Machno (południowa Ukraina) oraz rosyjski gen. Denikin.
07.1918	Mocą niemieckiego arbitrażu pomiędzy niepodległym Obwodem Wszechwielkiego Wojska Dońskiego a Państwem Ukraińskim przywrócono dawną granicę pomiędzy nimi na rzece Juzowce (Kalmius).
31.07.1918	Zgodnie z ustaleniami pokoju brzeskiego Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka proklamuje formalnie niepodległość od Rosyjskiej FSRR, ogłaszając jednak faktyczne utrzymanie więzi federacyjnych.
09.1918	Na Ukrainie rozwiązał się, zbiegły z Mołdawii, bolszewicki Tymczasowy Rząd Robotniczo-Chłopski Besarabii.
18.10.1918	Proklamowanie w więzi z Austro-Węgrami Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej (w skrócie ZURL), stol. Lwów.
10.1918	Wkraczające do Chanatu Krymskiego wojska rosyjskie likwidują jego niepodległość.
1.11.1918	Wojska Zachodnio-Ukraińskiej Rep. Ludowej (ZURL) opanowują wschodnie dzielnice Lwowa, wypierając wojska austro-węgierskie. Walkę podejmują polskie oddziały samoobrony. Do 5.11. ustala się linia frontu dzieląca Lwów na część polską i ukraińską. Wojska zachodnio-ukraińskie zajmują Przemyśl (4.11), Sambor (5.11), Borysław (9.11), Sanok i Zagórz.
3.11.1918	Ukraińska Ludowa Viche (Rada) Bukowiny proklamuje przyłączenie północnej części kraju do Zachodnio-Ukraińskiej Rep. Lud.
6.11.1918	Ukraińska Ludowa Viche przekształca się w rząd Północnej Bukowiny przejmując władzę z rąk przedstawiciela administracji austro-węgierskiej. W Południowej Bukowinie władzę obejmuje rumuńska Rada Bukowiny.
7.11.1918	Porozumienie pomiędzy obiema radami Bukowiny o podziale kraju na część północną – ukraińską i południową – rumuńską.
9.11.1918	Ruś Podkarpacka otrzymuje autonomię w ramach Królestwa Węgierskiego jako Kraj Ruski, stol. Użhorod (węg. – Ungvár).
11.11.1918	Wojska rumuńskie zajmują Północną Bukowinę wraz z Czerniowcami likwidując autonomię kraju.
11.11.1918	Wojsko polskie odzyskuje Przemyśl, a do 20.11. korytarz do Lwowa, 22.11. zajmując całe miasto, które pozostało jednak w oblężeniu przez wojska ZURL do 05. 1919.
13.11.1918	Restytucja Ukraińskiej Republiki Ludowej, od 15.11. tymczasowa stol. - Biała Cerkiew.
14.11.1918	Hetmańskie Państwo Ukraińskie proklamuje federacyjny związek z Republiką Rosyjską, stol. Kijów.
22.11.1918	Po zajęciu Lwowa przez wojsko polskie, stolica Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej przeniesiona do Stanisławowa. Wojska ZURL próbują zająć Ruś Podkarpacką.
23.11.1918	Południową Ukrainę wraz z Krymem okupują wojska francuskie i greckie a ukraińskie porty obsadzają floty francuska, brytyjska i amerykańska, zajmując także okupowany przez wojska rosyjskie - Sewastopol.
24.11.1918	Wojsko URL oblega stolicę Państwa Ukraińskiego - Kijów nadal okupowaną przez wojska niemieckie.
1.12.1918	Bukowina proklamuje przyłączenie się do Królestwa Rumunii.
10.12.1918	Republika Mołdawii ogłasza przyłączenie się do Rumunii.
14.12.1918	Wojska Ukraińskiej Republiki Ludowej zajmują Kijów, przywracając tam stolicę. Likwidacja Państwa Ukraińskiego (16.12.). Okupacyjne wojska niemieckie i austro-węgierskie rozpoczynają ewakuację z Ukrainy (zakończoną do 01. 1919).
29.12.1918	Parlament Rumunii ratyfikuje akt inkorporacji Mołdawii i Bukowiny

12.1918	Wojska ZURL wypierają wojsko polskie nad Bug (do 01. 1919).
3.01.1919	Wojska RFSRR wkraczają na obszar Ukraińskiej Rep. Ludowej zajmując Charków.
3.01.1918	Proklamowanie unii Ukraińskiej Republiki Ludowej z Zachodnio-Ukraińską Republiką Ludową, która jako Obwód Zachodni zachowuje szeroką autonomię.
5.01.1919	Okupacyjne wojska niemieckie opuszczają wschodnią Ukrainę z Charkowem, przekazując ją okupacyjnym wojskom RFSRR. Likwidacja strefy zdemilitaryzowanej na linii demarkacyjnej okupowanych przez Niemcy obszarów Ukrainy z RFSRR, w której bolszewicy sformowali wojska Radzieckiej Rep. Ukrainy i utworzyli rząd tej republiki.
5.01.1919	Pod okupacją wojsk RFSRR proklamowano niepodległość Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, stol. Charków.
12.01.1919	Wojska czechosłowackie zajmują część komitatu użhorodzkiego.
24.01.1919	Proklamowanie w Chuszcze przyłączenia Rusi Podkarpackiej do Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej (Obwodu Zachodniego Ukraińskiej Rep. Lud.), której wojska zajmują Mukaczewo i Sighet. Wojska rumuńskie wkrótce odzyskują Sighet.
31.01.1919	Okupujące południową Ukrainę wojska francusko-greckie zajmują Chersoń oraz (do 2.02) Mikołajów osiągając linię Tyraspol - Berezowka - Chersoń - Pierekop - Kercz. Na okupowanych obszarach stacjonują także wojska rosyjskie.
01.1919	W okupowanym przez Rumunię rejonie chocimskim Północnej Besarabii proklamowano przyłączenie go do Ukraińskiej Republiki Ludowej.
02.1919	Anarchistyczne quasi-państwo atamana Machny na południu Ukrainy osiąga największy zasięg od Morza Azowskiego po Jekaterynosław i Łozową, stol. Hulajpole.
5.02.1919	Wojska Rosyjskiej FSRR i Ukraińskiej SRR zajmują Kijów i wypierają z południowej Ukrainy wojska francusko-greckie, które do 29.04 opuszczają Sewastopol. Do Ukraińskiej SRR przyłączają się organizacje quasi-państwowe atamanów Machny i Hryhoriewa.
02.1919	Wojsko polskie wypiera wojska ZURL na linię Hrubieszów - Włodzimierz Wołyński - Stochód - Maniewiczze, ustalając 25.02. linię demarkacyjną na wschód od Lwowa.
4.03.1919	Mocą uchwał konferencji wersalskiej Ruś Zakarpacką przyłączono do Czechosłowacji.
21.03.1919	Proklamowanie Węgierskiej Republiki Radzieckiej obejmującej także Ruś Podkarpacką.
6.04.1919	Wojska quasi-państwa Hryhoriewa zajmują Odesę.
04.1919	Na Krymie ponownie ustanowiono władzę radziecką proklamując Krymską Republikę Radziecką w składzie Rosyjskiej FSRR, po 06.1919 przywrócono rosyjską władzę republikańską.
7.04.1919	Na obszarze Rusi Podkarpackiej w ramach Węgierskiej Rep. Radzieckiej utworzono okręg narodowościowy pod nazwą Państwo Ruskie.
14.04.1919	W rejonie drohobyckim Zachodnio-Ukraińskiej Rep. Ludowej proklamowano władzę radziecką (do 15. 04).
16.04.1919	Wojska rumuńskie wkraczają na terytorium Węgierskiej Rep. Radzieckiej zajmując część Rusi Podkarpackiej.
05.1919	Ofensywa wojsk bolszewickiej Rosji na terytorium Mołdawii. Proklamowanie Besarabskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w ramach RFSRR.
1.05.1919	Proklamowanie federacji Rosyjskiej FSRR z Ukraińską SRR.
16.05.1919	Proklamowanie w Użhorodzie przystąpienia Rusi Podkarpackiej do Czechosłowacji na zasadzie autonomii.
25.05.1919	Wojska rumuńskie okupują Pokucie aż po Dniestr i przedpola Stanisławowa. Wojska polskie zajmują Stanisławów oraz całe Podole po Zbrucz i Dniestr. Obszar Zachodnio-Ukraińskiej Rep. Lud. ograniczony do widel Dniestru i Zbrucza.
1.06.1919	Zjednoczenie w zakresie spraw wojskowych i zasobów naturalnych radzieckich republik: Rosyjskiej Federacyjnej SRR, Ukraińskiej SRR, Łotewskiej SRR i Litewsko-Białoruskiej SRR.
06.1919	Hryhoriew ogłasza się atamanem Ukrainy na obszarze od Mikołajewa do Czerkas, Jekaterynosławia i Krzemieńczugu. Po trzech tygodniach radzieckie wojska rosyjsko-ukraińskie rozbijają go i zajmują terytorium, do 08. 1919 likwidując też quasi-państwo Machny.
7.06.1919	Ofensywa wojsk ZURL odrzuca wojsko polskie na linię Gnila Lipa - Przemyślany - Krasna - Brody.
19.06.1919	Nadanie autonomii, w ramach Węgierskiej Rep. Radzieckiej, okręgowi narodowościowemu na Rusi Podkarpackiej jako Ruska Kraina.
25.06.1919	Wojska rosyjskie gen. Denikina zajmują wschodnią Ukrainę z Charkowem oraz Krym, gdzie likwidują niepodległość Chanatu Krymskiego.
28.06.1919	Wojska czechosłowackie wypierają wojska Węgierskiej Rep. Rad z Rusi Zakarpckiej a wojska rumuńskie likwidują Republikę Huculską.

30.07.1919	Wojska ZURL zajmują Kijów i 31.07. wypierają z miasta wojska rosyjskie, które zdołały już opanować całe wybrzeże Ukrainy.
07.1919	Wojsko polskie wypiera wojska Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej za Zbrucz, faktycznie likwidując to państwo (formalnie nadal pozostające w unii z Ukraińską Republiką Ludową, w dużej części okupowaną przez Rosyjską FSRR i Ukraińską SRR).
08.1919	Wojska rumuńskie ewakuują się z Pokucia przekazując je Polsce.
09.1919	Ofensywa wojsk rosyjskich przeciw Ukraińskiej Republice Ludowej.
10.09.1919	Mocą traktatu z St.Germain en Laye - Bukowinę przyłączono do Rumunii. Czechosłowacji przyznano Ruś Podkarpacką na zasadzie szerokiej autonomii.
16.09.1919	Na obszarach południowej Ukrainy zajętych przez rosyjskie wojska republikańskie proklamowano w Basztance autonomiczną Basztanską Rep. Partyzancką, w składzie RFSRR, obejmującą zajęte przez partyzantkę bolszewicką okolice wsi Basztanka i Balickoje.
2.10.1919	Rząd Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej rozwiązuje się, przekazując władzę nad Ukraińską SSR bezpośrednio Rosyjskiej FSRR.
11.1919	Rosyjskie wojska republikańskie osiągają linię Berszad - Skwira. Stolica Ukraińskiej Rep. Lud i Zachodnio-Ukraińskiej Rep. Lud. przeniesiona do Winnicy.
18.11.1919	Likwidacja przez republikańskie wojska rosyjskie bolszewickiej Basztanskiej Rep. Partyzanckiej na południowej Ukrainie.
19.11.1919	Wojska Zachodnio-Ukraińskiej Rep. Lud. przechodzą na stronę demokratycznej republikańskiej Rosji.
25.11.1919	Mocą decyzji Rady Ambasadorów Polska otrzymuje, na 25 lat, mandat nad Galicją Wschodnią jako jednostką autonomiczną, pow. 48,0 tys. km ² , stol. Lwów.
11.1919	Wojsko polskie okupujące Ukrainę przesuwa się na linię Uszyca - Płoskirów - Szepietówka - Olewsk. 8.12. zajmuje Kamieniec Podolski
11.12.1919	Wojska Rosyjskiej FSRR na Ukrainie zajmują Charków oraz Kijów (16.12).
7.02.1920	Wojska Rosyjskiej FSRR zajmują Odesę.
04.1920	Rada Kozacka z Kubania wycofuje się na Krym kontrolowany przez wojska rosyjskie. Machno odbudowuje swoje quasi-państwo koło Hulajpola.
22.04.1920	Ustalenie granicy Polski z Ukraińską Rep. Ludową na Zbruczu i dalej przez Wyszorodek, na wschód od Ostroga oraz wschodnią granicą powiatu rówieńskiego i zachodnią granicą guberni mińskiej do Prypeci i Dniepru.
25.04.1920	Wojska polskie i URL zajmują Mohylów Podolski i linię Miłaszewicze - Nowogród Wołyński - Nowy Mirpol - Ostropol - Latyczów - Mohylów.
26.04.1920	Wojska polskie i URL wyzwalają spod okupacji Rosyjskiej FSRR Żytomierz.
26.04.1920	Czechosłowacja precyzuje zakres autonomii Rusi Podkarpackiej, faktycznie jej nie realizując.
7.05.1920	Wojska polskie i URL zajmują Kijów osiągając do 15.05. linię Dniepr - Trypole - Biała Cerkiew - Samhorodek - Hajsyn - Jampol.
17.05.1920	Kijów ponownie stolicą Ukraińskiej Republiki Ludowej.
06.1920	Z Krymu ruszyła ofensywa republikańskich wojsk rosyjskich osiągając linię Dniepru od Chersonia do Jekaterynosławia.
5.06.1920	Ofensywa wojsk Rosyjskiej FSRR pod Samhorodkiem, które zajmują Kijów (11.06) i do końca 06.1920 ustalają linię frontu Jampol - Starokonstantynów - Nowogród Wołyński.
15.07.1920	Proklamacja Galicyjskiej Republiki Radzieckiej, stol. Tarnopol.
08.1920	Wojska Rosyjskiej FSRR ustalają linię frontu Dniestr - Żydaczów - przedpola Lwowa - Rawa Ruska - Stryj.
28.08.1920	Okupacyjne wojska Rosyjskiej FSRR osiągają Zamość.
10.1920	Ofensywa wojsk polskich i URL zatrzymana na linii: przedpola Żmerynki - Nowy Mirpol - Korosteń - Miłaszewicze. Na południu Ukrainy rusza ofensywa republikańskich wojsk rosyjskich.
12.10.1920	Mocą rozejmu ryskiego wojska polskie i Ukraińskiej Rep.Lud. wycofują się na linię demarkacyjną (późniejszą granicę) przekazując zdobyte obszary administracji Ukraińskiej SRR.
20.10.1920	Podpisanie w Paryżu przez Rumunię, Francję, Wielką Brytanię, Japonię i Włochy protokołu besarabskiego uznającego wschodnią granicę Rumunii na Dniestrze i aneksję Mołdawii. Umowa ta nie została ratyfikowana do czasu utraty przez Rumunię tych ziem w 1940 r.
8.11.1920	Wojska Rosyjskiej FSRR odrzucają republikańskie wojska rosyjskie na południe zajmując Perekop, a do 16.11. cały Krym.
10.11.1920	Wojska Rosyjskiej FSRR i Ukraińskiej SRR rozpoczęły ofensywę przeciw Ukraińskiej Rep. Ludowej nad Zbruczem, do 22.11. zajmując całe jej terytorium (faktyczna likwidacja Ukraińskiej Rep. Ludowej, której rząd ewakuuje się do Tarnowa).

25.11.1920	Ostateczna likwidacja przez wojska Rosyjskiej FSRR i Ukraińskiej SRR quasi-państwa Machny, włączonego do USRR.
28.12.1920	Ścisłejsze zjednoczenie Rosyjskiej FSRR i Ukraińskiej SRR.
18.03.1921	Ustalenie mocą traktatu ryskiego granic w Europie Wschodniej. Ukraińska SRR - pow. 459,8 tys.km ² , stol. Charków.
4.10.1921	Operujące z Polski wojska Ukraińskiej Rep. Ludowej zajmują na terytorium Ukraińskiej SRR: Korosteń aż po Bazar, okolice Płoskirowa, Latoszowa, Radomyśla i Malin (do 29.11), a operujące z Rumunii zajmują Tyraspol (11. 1921).
18.10.1921	Utworzenie w ramach Rosyjskiej FSRR - Krymskiej Autonomicznej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, pow. 25,98 tys.km ² , stol. Symferopol.
30.12.1922	Republiki radzieckie Ukraińska SRR i Białoruska SRR tworzą wraz z Rosyjską FSRR i Zakaukaską FSRR federację - Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich (w skrócie ZSRR). Od Ukraińskiej SRR odłączono na południowym-wschodzie rejony Szachty i Taganrog i przyłączono je do RFSRR rekompensując to niewielkimi fragmentami włączonymi na północy do Ukrainy.

Źródło: opracowanie własne na podstawie dużej liczby źródeł chronologicznych

Rys. 5. Przemiany polityczno-terytorialne na ziemiach ukraińskich w latach 1917-1920

Choć formalnie Ukraińska SRR była odrębnym państwem, faktycznie od początku istnienia była całkowicie uzależniona od Rosji Sowieckiej. Niemal natychmiast po powstaniu USRR weszła w układy z Rosyjską FSRR wyrzekając się własnej polityki gospodarczej i finansowej. W 1920 r. Ukraina zrzekła się także kontroli nad armią, flotą, komunikacją wewnętrzną, handlem zagranicznym, pocztą i sprawami pracy, wszystkie te działy przekazując władzom Rosji Sowieckiej. Resztę uprawnień rząd ukraiński utracił po podpisaniu umowy o utworzeniu ZSRR w 1922 r. (Serczyk 2001, s. 291). Stolicą USRR, aż do 1934 roku pozostawał Charków, miasto o dużej liczbie Rosjan. We władzach Ukrainy znalazło się bardzo wielu czołowych działaczy bolszewickiej Rosji, rosyjskich szowinistów (Podraza, Pankowicz, 2001, s. 262). Niechlubną rolę odegrało też kilku polskich komunistów, którzy osiągnęli we władzach USRR wysokie stanowiska (np. Stanisław Kosior i Feliks Kon).

Pod administracją sowiecką terytorialny kształt Ukrainy ulegał zmianom. Krym oderwano jeszcze w 1921 r. i przekształcono w Krymską Autonomiczną Socjalistyczną Republikę Radziecką w składzie Rosyjskiej FSRR (Agadżanov, Sacharov 1988, s. 68). Kiedy w 1922 r. tworzono ZSRR, od Ukrainy oderwano okręgi Szachty i Taganrog na wschodzie, w ramach rekompensaty dla Rosji za drobne korekty granicy na północy Ukrainy. Oderwane rejony były fragmentem uprzemysłowionego Zagłębia Donieckiego, uzyskane przez Ukrainę na północy to obszary leśno-rolnicze. Poza Ukrainą pozostało Polesie, Starodubie, Białogrodzkie i Woroneskie - ziemie etnicznie ukraińskie (*Ukraina. Istoricznij atlas* 2005, s. 12-13). W 1924 roku w ramach USRR wydzielono jeszcze nad Dniestrem - Mołdawską ASRR, otwierając tym samym konflikt trwający do dziś (Serczyk 2001, s. 299). Jest to fragment dzisiejszej Mołdawii, który nie należał do Rumunii. Na tym obszarze w 1990 r. Rosjanie utworzyli Republikę Naddniestrzańską pragnącą oderwać się od niepodległej Republiki Mołdawskiej.

Mocą układu Ribbentrop-Mołotow ZSRR otrzymał wolną rękę w kwestii agresywnej polityki w Europie Wschodniej. Dokonując 17 września 1939 roku napaści na Polskę zagarnięto obszar po Narew, Bug i San i jego południową część przyłączono w listopadzie do USRR jako tzw. Zachodnią Ukrainę (Subtel'nij 1991, s. 393; Serczyk 2001, s. 330-331). W sierpniu 1940 r. podobna agresja na Rumunię pozwoliła przyłączyć do USRR - Północną Bukowinę i południową część Besarabii. Resztę zagrabionych Rumunii ziem przekazano Mołdawskiej ASSR, wyłączonej z USRR i podniesionej do rangi republiki związkowej jak Mołdawska SRR (Serczyk 2001, s. 332). Również ten fakt ma geopolityczne konsekwencje trwające do dzisiaj. Rozpad ZSRR odbył się bowiem na szczeblu republik związkowych, gdyby Mołdawia nie osiągnęła w 1940 r. tego szczebla hierarchii radzieckiej autonomii prawdopodobnie stanowiła by dziś terytorium Ukrainy. Po 1940 r. z ziem etnicznie ukraińskich poza zasięgiem władzy sowieckiej pozostała tylko Ruś Podkarpacka zajęta przez Węgry po upadku Czechosłowacji.

Dla narodu ukraińskiego napaść Niemiec na ZSRR mogła wydawać się wybawieniem, tym bardziej, że faszysti sugerowali poparcie idei niepodległości Ukrainy. Niestety nadzieje na własne państwo, choćby pod protekcją Niemiec, okazały się złudne. Rozwiały się już po zajęciu Lwowa, gdzie 30 czerwca 1941 r., z inicjatywy frakcji w Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN), kierowanej przez Stepana Bandere, proklamowano wznowienie niepodległości Ukrainy, a Jarosław Stečko uformował rząd (Subtel'nij 1991, s. 401; Sergijčuk 2001, s. 6). W październiku 1941 r. przywódca innej frakcji OUN - Andrij Melnyk próbował utworzyć w Kijowie rząd ukraiński lecz Niemcy nie zaakceptowali tych poczynań i aresztowali przywódców. Na czele walki o niepodległość stanęła OUN i jej utworzone w 1943 r. siły zbrojne - Ukraińska Powstańcza Armia (UPA) (Serczyk 2001, s. 342). Prowadziły one walkę ze wszystkimi wrogami Ukrainy zarówno z Niemcami jak i sowietami, ale także z polskim ruchem oporu. Niemieccy okupanci utworzyli też ukraińskie formacje zbrojne, które wykorzystywali do kontroli innych podbitych terytoriów, m.in. do tłumienia powstania warszawskiego. W toku działań wojennych pod okupacją niemiecką, węgierską i rumuńską znalazły się wszystkie etniczne ziemie ukraińskie.

Wojna przyniosła Ukrainie ogromne straty 5,3 miliona zabitych, 28 tysięcy spalonych wsi 16 tysięcy zniszczonych zakładów produkcyjnych (Serczyk 2001, s. 357). Już wycofująca się przed naporem Niemców Armia Czerwona dokonywała pierwszych zniszczeń.

W wyniku wojny nie zmieniła się sytuacja polityczna Ukrainy, przeciwnie wszystkie ziemie ukraińskie znalazły się pod kontrolą ZSRR lub jego sojuszników. Władze sowieckie dążyły do przesiedlenia w latach 1945-47 na obszar ZSRR tych skupisk ukraińskich, które pozostały w nowych granicach Polski i Czechosłowacji, gdzie najdłużej trwała niepodległościowa walka OUN. Dodatkowo w południowo-wschodniej Polsce przeprowadzono wojskową akcję pacyfikacyjną ukraińskiej ludności cywilnej pod kryptonimem „Akcja Wisła” ale przesiedlono ją nie do ZSRR lecz na północ i zachód kraju

(Serczyk 2001, s. 349; Olszański 1994 s. 239). Jednakże sowiecka (rosyjska) troska o zjednoczenie Ukraińców w jednym państwie była czysto propagandowa, od kilkuset lat wywożono bowiem Ukraińców z ich ojczyzny na katorgę, pod przymusem przesiedlano na Syberię jako siłę roboczą na sztandarowe budowy komunizmu i przychylnie odnoszono się do migracji Ukraińców mających na celu wzmocnienie etnosu słowiańskiego w niesłowiańskich republikach ZSRR (Serczyk 2001, s. 360).

Jedynym pozytywnym dla Ukrainy skutkiem wojny była zmiana konstytucji ZSRR (1 lutego 1944) nadająca republikom związkowym pozorne atrybuty suwerenności państwowej, aby móc wprowadzić do ONZ, niezależnie od reprezentacji całego państwa, także dwie republiki związkowe Białoruską SRR i Ukraińską SRR (25 czerwca 1945) (Subtel'nij 1991, s. 423). Wprawdzie delegacja Ukraińskiej SRR nie posiadała w ONZ żadnej swobody politycznej i realizowała dyrektywy MSZ ZSRR, lecz bywała wybierana do różnych komisji, a nawet do Rady Bezpieczeństwa, co bez wątpienia utrwalało w świadomości społeczności międzynarodowej fakt odrębności Ukrainy od Rosji. Po proklamowaniu suwerenności państwowej tylko Rosja (formalny sukcesor ZSRR), Białoruś i Ukraina nie musiały ubiegać się o członkostwo w ONZ, co niektórym innym państwom postradzieckim, ogarniętym wojnami, zajęło niekiedy kilka lat (np. Gruzji).

Ostatnie zmiany kształtujące terytorium Ukrainy pod władzą sowiecką nastąpiły już w okresie powojennym. Pierwsza z tych zmian dotyczyła wymiany terytoriów na granicy polsko-radzieckiej i genezę przypominała wcześniejszy tego typu zabieg na granicy ukraińsko-rosyjskiej. Dnia 15 lutego 1951 r. w zamian za obszar 480 km² w zakolu Bugu koło Sokala, który Polska przekazała Ukraińskiej SRR, otrzymaliśmy taką samą powierzchnię Bieszczad koło Ustrzyk Dolnych i Krościenka (Ślusarczyk 1992, s. 83). Formalnym powodem zmiany była chęć utrzymania na terytorium ZSRR całości linii kolejowej Rawa Ruska – Włodzimierz Wołyński, która pomiędzy Bełzem a Sokalem biegła zachodnim brzegiem Bugu. Faktycznie chodziło o uzyskanie przez ZSRR płytko залęgających tu pokładów węgla kamiennego zagłębia lwowskiego. W zamian za ten cenny gospodarczo obszar przekazano Polsce górzysto-leśny fragment pogranicza, nie troszcząc się przy tym o fakt, iż można było przy okazji przyłączyć do Polski odcinek linii kolejowej Przemyśl – Zagórz, biegnący w tym miejscu przez terytorium Ukraińskiej SRR. Ludność z obu wymienianych terytoriów została wysiedlona, przekazano zatem wyłącznie infrastrukturę. Drobną zmianą dokonała się 2 kwietnia 1946 r. na granicy ukraińsko-czechosłowackiej i dotyczyła jednej wsi (Lekárovce) zwróconej Czechosłowacji.

Drugą poważną zmianą terytorialną, jak się dziś okazuje przeprowadzoną drogą pozaprawną, było oddanie Ukraińskiej SRR 19 lutego 1954 r. przez Nikitę Chruszczowa, byłego pierwszego sekretarza Komunistycznej Partii Ukrainy, a później szefa państwa radzieckiego, obwodu krymskiego, który został pozbawiony autonomii tuż po drugiej wojnie światowej (30 czerwca 1945) (Darski 1993, s. 82). Akt ten jest do dziś kontestowany przez współczesną Rosję, domagającą się od Ukrainy dowodów na jego legalność.

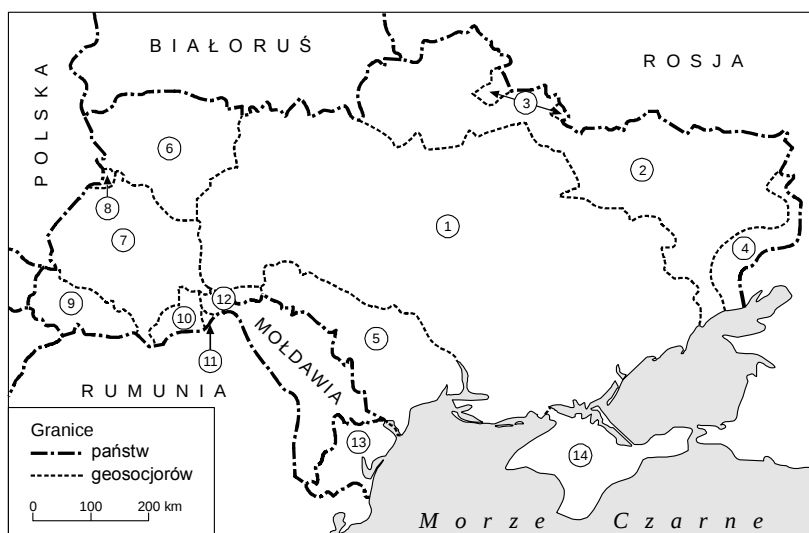
Przemiany ustrojowe zapoczątkowane jesienią 1989 r. w Polsce szybko ogarnęły cały system tzw. krajów demokracji ludowej, prowadząc do obalenia komunizmu i odrodzenia narodowego państw, którym ten system narzucano przemocą począwszy od 1917 r. aż po 1949. Końcowym rezultatem tego procesu był upadek pierwszego w dziejach świata imperium komunistycznego - ZSRR w grudniu 1991 r. Wyłonienie się w rezultacie dezintegracji naszego wschodniego sąsiada 15 nowych państw, było jedną z największych zmian politycznych na mapie świata XX w. Inne zmiany u naszych sąsiadów (zjednoczenie Niemiec i rozpad Czechosłowacji) sprawiły, iż Polska w ciągu bardzo krótkiego czasu (1300 dni) zmieniła wszystkich swoich sąsiadów, sama nie tracąc nic terytorialnie (ale też nie zyskując) co wydaje się być ewenementem w całych dziejach mapy politycznej świata (Rościszewski 2003 s. 171).

Rozpad ZSRR zgodnie z jego podziałem federacyjnym dowodzi jak ważny dla przyszłych losów regionu był status autonomii poszczególnych części państwa radzieckiego. Nowego wymiaru nabierają też pewne decyzje czy zaniechania z przeszłości (np. przekazanie Krymu Ukraińskiej SRR albo odrzucenie przez Litewską SRR moskiewskiej oferty przyłączenia z Prus Wschodnich nie tylko Kraju Kłajpedzkiego ale całej przyznanej ZSRR w Poczdamie części tej niemieckiej prowincji).

Po 1990 r. Polska zyskała na wschodnie i północy czterech nowych sąsiadów, z których najważniejszym politycznie, aczkolwiek najmniejszym terytorialnie i ludnościowo (w części sąsiadującej z Polską czyli obwodzie kaliningradzkim) jest Rosja ale największym terytorialnie i ludnościowo i drugim politycznie jest Ukraina (603,7 tys. km², 46,1 mln. mieszkańców). Najważniejszym efektem tych zmian jest odsunięcie odwiecznego wroga - Rosji od granic Polski na kilkaset kilometrów (za wyjątkiem granicy północnej z rosyjską eksklawą), choć już ustanowienie wspólnej kontroli celnej Rosji i Białorusi oraz liczne układy integracyjne pomiędzy tymi państwami efekt ów pomniejszają. Warto zauważyć jednak, iż od Morza Bałtyckiego po Morze Czarne ukształtował się południkowo pas krajów „pomostu czarnomorskiego”, których granice wschodnie są w przybliżeniu zbieżne z dawną wschodnią granicą Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a zatem obszary te znajdowały się niegdyś w orbicie cywilizacji Zachodu (Eberhardt 2003, s. 57).

Niezależny byt Ukrainy, proklamowany 24 sierpnia 1991 r. (Podraza, Pankiewicz 2001, s. 265) stał się jednym z priorytetów polskiej racji stanu, niezależnie od faktu, iż inny priorytet (członkostwo w UE i NATO) aktualnie zmusza Polskę aby się dystansować i grodzić od państwa ukraińskiego w jego obecnym stadium rozwoju społeczno-politycznego.

Aleksander Kuczabski (1999, s. 51-53) stosując metodę geosocjorów⁴ udowodnił, iż na obszarze współczesnej Ukrainy da się wyróżnić 14 odmiennych genetycznie jednostek przestrzennych (tab. 3, rys. 6).

Rys. 6. Podział wewnętrzny ziem ukraińskich wg metody geosocjorów

Źródło: Kuczabski 1999, s. 61.

⁴ Termin geosocjor wprowadził J.J. Siemionow w 1966 r. na oznaczenie najmniejszych terytoriów oddzielonych różnorodnymi granicami, które cechują się homogenicznością dziejów przynależności polityczno-administracyjnej.

Tab. 3. Podział wewnętrzny Ukrainy wg metody geosocjorów z lat 1900-2009

Okres	Przynależność polityczno-administracyjna
1. Ukraina Centralna , główne miasto: Kijów	
do 1917	część Cesarstwa Rosyjskiego
1918-1919	część niezależnej Ukrainy
1920-1941	część Ukraińskiej SRR (od 1922 w składzie ZSRR)
1941-1944	część Reichskomisariatu Ukraine, okupacja niemiecka
od 1944	część Ukraińskiej SRR (do 1991 w składzie ZSRR, później do niezależnej Ukrainy)
2. Ukraina Wschodnia , główne miasta: Charków, Dniepropietrowsk, Donieck	
do 1917	część Cesarstwa Rosyjskiego
1918-1919	część niezależnej Ukrainy
1920-1941	część Ukraińskiej SRR (od 1922 w składzie ZSRR)
1941-1943	pod okupacją niemiecką
od 1943	część Ukraińskiej SRR (do 1991 w składzie ZSRR, później do niezależnej Ukrainy)
3. Ukraina Północno-Wschodnia , główne miasto: Putywl	
do 1926	część Cesarstwa Rosyjskiego (od 1918 Rosyjskiej FSRR)
1920-1941	część Ukraińskiej SRR w składzie ZSRR
1941-1943	pod okupacją niemiecką
od 1943	część Ukrainy (do 1991 Ukraińskiej SRR w składzie ZSRR)
4. Donieccyzna Wschodnia , główne miasto: Dmitriwsk	
do 1918	część Cesarstwa Rosyjskiego (od 1917 Republiki Rosyjskiej)
1919-1942	część Ukraińskiej SRR (od 1922 w składzie ZSRR)
1942-1943	pod okupacją niemiecką
od 1943	część Ukrainy (do 1991 Ukraińskiej SRR w składzie ZSRR)
5. Ukraina Południowo-Zachodnia , główne miasto: Odessa	
do 1917	część Cesarstwa Rosyjskiego
1918-1919	część niezależnej Ukrainy
1920-1941	część Ukraińskiej SRR (od 1922 w składzie ZSRR)
1941-1944	pod okupacją rumuńską
od 1944	część Ukrainy (do 1991 Ukraińskiej SRR w składzie ZSRR)
6. Wołyń , główne miasta: Równe, Łuck	
do 1917	część Cesarstwa Rosyjskiego
1918-1919	część niezależnej Ukrainy
1919-1939	część Polski
1939-1941	część Ukraińskiej SRR w składzie ZSRR
1941-1944	część Reichskomisariatu Ukraine, okupacja niemiecka
od 1944	część Ukrainy (do 1991 Ukraińskiej SRR w składzie ZSRR)
7. Galicja , główne miasto: Lwów	
do 1918	część Austrii jako Król. Galicji i Lodomerii w składzie Cesarstwa Austro-Węgierskiego
1918-1939	część Polski
1939-1941	część Ukraińskiej SRR w składzie ZSRR
1941-1944	część Generalnego Gubernatorstwa Rzeszy, okupacja niemiecka
od 1944	część Ukrainy (do 1991 Ukraińskiej SRR w składzie ZSRR)
8. Zaburze , główne miasto: Czerwonograd (Krystynopol)	
do 1918	część Austrii jako Król. Galicji i Lodomerii w składzie Cesarstwa Austro-Węgierskiego
1918-1939	część Polski
1939-1945	część Generalnego Gubernatorstwa Rzeszy, okupacja niemiecka
1945-1951	część Polski
od 1951	część Ukrainy (do 1991 Ukraińskiej SRR w składzie ZSRR)
9. Zakarpacie (Ruś Podkarpacka), główne miasto: Użhorod	
do 1918	część Królestwa Węgier w składzie Cesarstwa Austro-Węgierskiego
1919-1938	część Czechosłowacji (od 1938 autonomicznej Rusi Podkarpackiej)
1939-1944	część Węgier
od 1945	część Ukrainy (do 1991 Ukraińskiej SRR w składzie ZSRR)
10. Bukowina Północna , główne miasto: Czerniowce	
do 1918	część Austrii jako Księstwo Bukowiny w składzie Cesarstwa Austro-Węgierskiego
1918-1940	część Rumunii

1940-1941	część Ukraińskiej SRR w składzie ZSRR
1941-1944	część Rumunii
od 1944	część Ukrainy (do 1991 Ukraińskiej SRR w składzie ZSRR)
11. Rejon Hercy , główne miasto Herca (Gierca, Hertą)	
do 1940	część Rumunii
1940-1941	część Ukraińskiej SRR w składzie ZSRR
1941-1944	część Rumunii
od 1944	część Ukrainy (do 1991 Ukraińskiej SRR w składzie ZSRR)
12. Besarabia Północna , główne miasto: Chocim	
do 1917	część Cesarstwa Rosyjskiego
1918-1940	część Rumunii
1940-1941	część Ukraińskiej SRR w składzie ZSRR
1941-1944	część Rumunii
od 1944	część Ukrainy (do 1991 Ukraińskiej SRR w składzie ZSRR)
13. Besarabia Południowa , główne miasto: Izmań	
do 1917	część Cesarstwa Rosyjskiego
1918-1940	część Rumunii
1940-1941	część Ukraińskiej SRR w składzie ZSRR
1941-1944	część Rumunii
od 1944	część Ukrainy (do 1991 Ukraińskiej SRR w składzie ZSRR)
14. Krym , główne miasta: Symferopol, Sewastopol	
do 1941	część Cesarstwa Rosyjskiego (od 1920 w Rosyjskiej FSRR, od 1921 jako Krymska ASRR)
1941-1943	pod okupacją niemiecką
1943-1954	część Rosyjskiej FSRR, od 1945 jako obwód krymski
od 1954	część Ukrainy (do 1991 Ukraińskiej SRR w składzie ZSRR, w 1991 jako Krymska ASRR, od 1992 Autonomiczna Rep. Krymu)

Źródło: opracowanie własne w oparciu o Kuczabski (1999, s. 51-53, 61)

Do podziału opracowanego przez Kuczabskiego współcześnie można dodać jeszcze jeden (15) geosocjor – Sewastopol, czyli tą część portu wojennego i jego infrastruktury, która znajduje się, zgodnie z umową z 1997 r., w dzierżawie Federacji Rosyjskiej na 20 lat jako baza wojenna rosyjskiej floty czarnomorskiej.

Terytorialne podziały wewnętrzne nadal funkcjonują, stając się namacalnym wyrazem zróżnicowanych dziejów kraju, mają także wpływ na relacje z Polską i nasze położenie geopolityczne. Przede wszystkim istnieje groźba rozpadu Ukrainy na dwa lub większą liczbę jednostek geopolitycznych, z których zapewne nieliczne tylko zdołałyby zachować suwerenność. Paradoksem jest fakt, iż galicyjska część Ukrainy, najsilniej związana historycznie z Rzeczpospolitą jest matecznikiem skrajnie antypolskich organizacji, natomiast obszary zdominowane przez mniejszość rosyjską są wobec Polski co najmniej obojętne. Najsilniejsze sympatie wobec naszego kraju panują w regionach czysto ukraińskich, które już przed kilkoma wiekami straciły kontakt z Rzeczpospolitą, ale nie idzie to zarazem w parze z sympatiami prozachodnimi i pro-natowskimi, te najsilniejsze są w Galicji. Również we władzach najwyższych Ukrainy nie ma jedności poglądów co do strategii wyborów geopolitycznych. Z jednej strony deklarowana jest wola przystąpienia do NATO i UE czyli powrót do cywilizacji Zachodu, z drugiej brak jest rozwiązania kwestii gazociągu Odessa-Brody (Rościszewski 2000, s. 31; Kłoczowski 2002 s. 64)), zawierane są kolejne układy ekonomiczne z Rosją, co wskazuje na dychotomię polityki ukraińskiej w zasadniczej dla niej kwestii położenia geopolitycznego.

Bibliografia

- Agandžanov A.G., Sacharov A.N. (red.) (1988), *Krym: prošloje i nastojaščee*, Mysl', Moskwa.
- Atlas gistoryi Belarusi ad starazytnasci da maszych dzjon* (2004), Białoruska Encykłapedyja, Minsk.
- Barciak Antoni (1994), *Chryścianizacja Czech w obrządku łacińskim* [w:] Małecki Jan M. (red.), *Chryścianizacja Polski południowej*, Wyd. Secesja, Kraków, s. 24-39.
- Beauvois Daniel (2000), *Rzeczpospolita polsko-litewska w XVIII wieku i pięć narodów na jej obszarach w wieku XIX* [w:] Kłoczowski Jerzy (red.), *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 1, wyd. Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin, s. 244-317.
- Darski Józef (1993), *Ukraina. Historia, współczesność, konflikty narodowe*, Instytut Polityczny, Warszawa.
- Davies Norman (2001), *Boże Igrzysko. Historia Polski*, wyd. Znak, Kraków
- Dominiczak Henryk (1997), *Granice państwa i ich ochrona na przestrzeni dziejów 966-1996*, Warszawa
- Eberhardt Piotr (1998), *Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie*, PWN, Warszawa
- Eberhardt Piotr (2009), *Wschodnia granica Litwy* [w:] Potocki Robert, Domke Radosław, Janiak Anna (red.), *Geografia wielkiej polityki, „Geopolityka”*. Biuletyn naukowo-analityczny Instytutu Geopolityki, nr 1(2), Instytut Geopolityki, Częstochowa, s. 6-24.
- Eberhardt Piotr (2003), *Uwarunkowania geograficzno polityczne współczesnej Polski według Marcina Rościszewskiego* [w:] Kitowski Jerzy (red.) *Eastern Dimension of European Union*, Geopolitical Studies, 11, Polish Academy of Sciences Institutes of Geography and Spatial Organization, University of Rzeszów, Commission of Communicational Geography of the Polish Geographical Society, Warszawa, s. 51-60.
- Historyczny atlas świata* (1974), PWN, Warszawa.
- Huntington Samuel P. (1993), *The Clash of Civilizations?*, „Foreign Affairs”, Summer, s. 22-49.
- Kamler Marcin (2000), *Europa. Regiony i państwa historyczne. Leksykon*, PWN, Warszawa.
- Kieniewicz Jan (1999), *Spotkania Wschodu*, Novus Orbis, Gdańsk.
- Kłoczowski Jerzy (2000a), *Europa Środkowo-Wschodnia w XIV-XVII wieku* [w:] Kłoczowski Jerzy (red.) *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 1, wyd. Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin, s. 110-243.
- Kłoczowski Jerzy (2000b), *Unia polsko-litewska* [w:] Kłoczowski Jerzy (red.) *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 2, wyd. Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin, s. 80-87.
- Kłoczowski Jerzy (2000c), *Unia brzeska* [w:] Kłoczowski Jerzy (red.), *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 2, wyd. Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin, s. 113-118.
- Kłoczowski Jerzy (2002), *Polska-Europa. Od Gniezna 1000 roku do Polski w Unii Europejskiej*, Novus Orbis, Gdańsk.
- Kohn George C. (1998), *Encyklopedia wojen*, Wyd. Al Fine, Warszawa.
- Konaševič Vladimir D. (1990), *Čotiri universali*, Storinki istorii, Dobrovilne Tovaristvo Ljubitieliv Knigi URSR, Kiiv.
- Koter Marek (1997), *Kresy państwowe – geneza i właściwości w świetle doświadczeń geografii politycznej* [w:] Handtke (red.) *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa, s. 9-52.
- Koter Marek, Kulesza Mariusz (2001), *Geographical and Historical Grounds of Formation of Borders of Former and Present-day Poland* [w:] Koter Marek, Heffner Krystian (red.), *Changing Role of Border Areas and Regional Policies*, „Region and Regionalism”, no. 5, Łódź-Opole, s. 165-179.
- Kovalenko Gric'ko (1993), *Ukraińska istorija*, Veles, Kiiv
- Kowalski Mariusz (2008), *Państwa magnackie w przestrzeni polityczno-administracyjnej I Rzeczypospolitej* [w:] Kulesza Mariusz (red.), *Czas i przestrzeń w naukach geograficznych*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 33-48.
- Kripiakevič I. (1984), *Galic'ko-Volin'ske knijaziestvo*, Kiiv.
- Kuczabski Aleksander (1999), *Metoda geosocjorowa w badaniach polityczno-geograficznych* [w:] Kitowski Jerzy (red.), *Problematyka geopolityczna Europy Środkowej i Wschodniej*, IG PAN, Warszawa, Wydział Ekonomiczny Filii UMCS w Rzeszowie, Komisja Geografii Komunikacji PTG w Warszawie, Rzeszów, s. 41-62.
- Kulesza Mariusz (2006), *Przedrozbiorowe podziały lokalne ziem Rzeczypospolitej* [w:] Sobczyński Marek, Kulesza Mariusz, *Miejsce i rola powiatu w tradycji podziału terytorialnego Polski*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 7-16.
- Labuda Gerard (1994), *Czeskie chrześcijaństwo na Śląsku i w Małopolsce w X i XI wieku* [w:] Małecki Jan M. (red.), *Chryścianizacja Polski południowej*, Wyd. Secesja, Kraków, s. 73-91.
- Leciejewicz Lech (1989), *Słowianie Zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy*, Ossolineum, Wrocław.
- Łesiów Michał (1995), *Ukraina wczoraj i dziś*, UMCS, Lublin.
- Moczulski Leszek (1999), *Geopolityka. potęga w czasie i przestrzeni*, Bellona, Warszawa.
- Nestor (1987), *Powieść minionych lat* [w:] Sielecki Franciszek (red.), *Kroniki staroruskie*, PIW, Warszawa, s. 15-199.
- Okulewicz Piotr (2001), *Koncepcja „Międzymorza” w myśli politycznej obozu Józefa Piłsudskiego w latach 1918-1926*, Wyd. Poznańskie, Poznań.

- Olejnik Krzysztof (1985), *Obrona polskiej granicy zachodniej od końca XIV w. do schyłku XVIII wieku*, Seria Historyczna, no 120, Wydawnictwo Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, Poznań
- Olszański Tadeusz A. (1994), *Historia Ukrainy XX w.*, Oficyna Wyd. Volumen, Warszawa.
- Plotnikova O. A. (2008), *Legitimizacija vlasti na etapie stanovlenija i ukreplenija dinastii russkich kniaziej*, Moskovskij Gumanitarnyj Universitet, Moskva,, http://www.mosgu.ru/nauchnaya/publications/2008/monographs/Plotnikova_OA_Legitimization_of_Authority.pdf (20.06.2009).
- Podraza Antoni, Pankowicz Andrzej (2001), *Ukraina* [w:] Pankowicz Andrzej, Podraza Antoni (red.) *Encyklopedia historyczna świata*, t. IX, Europa, cz. 2, Agencja Publicystyczno-Wydawnicza Opre, Kraków, s. 241-265.
- Polons'ka-Vasilenko Natalija (1992a), *Istorija Ukraini*, t. 1, *Do seredini XVII stolittja*, Libid', Kiiv.
- Polons'ka-Vasilenko Natalija (1992b), *Istorija Ukraini*, t. 2, *Vid seredini XVII stolittja do 1923 roku*, Libid', Kiiv.
- Rościszewski Marcin (2000), *New functions and new geopolitical challenges of the Polish eastern border* [w:] Kitowski Jerzy (red.), *Eastern borders of European integration processes*, Polish Academy of Sciences Institutes of Geography and Spatial Organization, Faculty of Economics, The Maria Curie-Skłodowska University, Branch in Rzeszów, Commission of Communicational Geography of the Polish Geographical Society, Rzeszów, 13-37.
- Rościszewski Marcin (2003), *Polska i jej uwarunkowania geograficzno-polityczne* [w:] Kitowski Jerzy (red.) *Eastern Dimension of European Union*, Geopolitical Studies, 11, Polish Academy of Sciences Institutes of Geography and Spatial Organization, University of Rzeszów, Commission of Communicational Geography of the Polish Geographical Society, Warszawa, s. 145-195.
- Rykała Andrzej, Sobczyński Marek (2003), *Polish lands as a core of integration of East-Central Europe* [w:] Kitowski Jerzy (red.) *Eastern Dimension of European Union*, Geopolitical Studies, 11, Polish Academy of Sciences Institutes of Geography and Spatial Organization, University of Rzeszów, Commission of Communicational Geography of the Polish Geographical Society, Warszawa, s. 473-493.
- Samsonowicz Henryk (2000), *Historia Europy Środkowo-Wschodniej do początku XIV wieku* [w:] Kłoczowski Jerzy (red.), *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, t.1, Lublin, s. 21-109.
- Serczyk Władysław A. (1990), *Historia Ukrainy*, Ossolineum, Wrocław.
- Serczyk Władysław A. (2001), *Historia Ukrainy*, Ossolineum, Wrocław.
- Serczyk Władysław A. (2003), *Pogranicze polsko-ukraińskie jako element świadomości narodowej w XVII-XVIII wieku* [w:] Budziński Zdzisław, Kamińska-Kwak Jolanta (red.), *Dwa pogranicza. Galicja Wschodnia i Górny Śląsk. Historia – problemy – odniesienia*, Komitet Nauk Historycznych PAN, Instytut Historii Uniwersytetu Śląskiego, Instytut Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów, s. 62-69.
- Sergijčuk Volodimir (2001), *Akt 30 červnja 1941 roku jak simbol ukrains'kogo samostijnictva* [w:] Nagirnjak Zorjana (red.), *Vidnovlennja ukrains'koi deržavi v 1941 roci. Novi dokumenti i materialy*, Ukrains'ka Vidavniča Spilka, Kiiv, s. 3-35.
- Sikorski Dariusz A. (2006), *Chrzest Czech*, Wyd. Św. Wojciech, Poznań.
- Ślusarczyk Jacek (1992), *Granice Polski w tysiącleciu*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń.
- Sobczyński Marek (2008), *Zmienność funkcji granic międzynarodowych na ziemiach polskich od czasów Rzeczypospolitej szlacheckiej do przystąpienia Polski do Układu z Schengen* [w:] Eberhardt Piotr (red.) *Problematyka geopolityczna ziem polskich*, Prace Geograficzne nr 218 IGiPZ PAN, Warszawa, s. 29-54.
- Subtel'nij Orest (1991), *Ukraina. Istorija*, Wyd. Libid', Kiiv.
- Thietmar (2005), *Kronika*, Universitas, Kraków.
- Ukraina. Istoricznij atlas* (2005), Mapa, Kiiv.
- Ukraina. Istoricznij atlas* (2004), Mapa, Kiiv.
- Urbańczyk Przemysław (2000), *Początki państw wczesnośredniowiecznych w Europie Środkowowschodniej* [w:] Samsonowicz Henryk (red.) *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, Universitas, Kraków, s. 53-70.
- Wandycz Piotr (2000), *Wiek XX* [w:] [w:] Kłoczowski Jerzy (red.), *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, t.1, Lublin, s. 416-531.
- Wielki atlas historyczny* (2007), Demart, Warszawa.
- Wielowiejski Przemysław (2000), *Głos w dyskusji* [w:] Samsonowicz Henryk (red.) *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, Universitas, Kraków, s. 83-85.
- Wojewoda Zbigniew (1994), *Zarys historii Kościoła Greckokatolickiego w Polsce w latach 1944-1989*, wyd. Nomos, Kraków.
- Zakrzewski Stanisław (2000), *Bolesław Chrobry Wielki*, Universitas, Kraków.
- Zakrzewski Stanisław (2006), *Mieszko I jako budowniczy państwa polskiego*, Universitas, Kraków.